

UNIVERZITET U SARAJEVU
FILOZOFSKI FAKULTET
KATEDRA ZA HISTORIJU UMJETNOSTI

**Revolucionarni urbanizam: teorijska promišljanja grada i Situacionistička
internacionala**

Završni magistarski rad

Student: Džana Mehmedović

Mentor: prof. dr. Asja Mandić

Sarajevo, 2022.

Sadržaj

Uvod.....	1
1. Revolucionaliziranje urbanizma	4
1.1. Moderni urbanizam i CIAM-ova funkcionalistička doktrina.....	5
1.2. Kritika modernog urbanizma nakon Drugog svjetskog rata	9
1.2.1. Kritika specijalista	9
1.2.2. Kritika generalista – urbanizam kao povijesno specifičan pristup i ideologija	12
1.2.3. Ka situacionističkoj kritici.....	16
2. Značaj određenja SI kao radikalne neoavangarde u kontekstu njene kritike urbanizma	20
2.1. Neadekvatnost podjele na "umjetnički" i "politički" period	21
2.2. Sprega umjetničkog, političkog i svakidašnjeg života	22
2.3. Nužnost nove podjele – negacija i "negacija i preludij"	29
3. Kritika urbanizma kao zajedničko polazište dvije tendencije SI	32
3.1. Kritika funkcionalističke arhitekture.....	32
3.2. Urbanizam kao projekcija spektakla na urbano	35
3.2.1. Podređenost planiranja spektakularnoj ekonomiji.....	35
3.2.2. Homogenizacija i segregacija prostor-vremena	36
3.2.3. Represija urbane prakse i svakidašnjeg života	39
4. SI između reakcionarnog i Revolucionarnog urbanizma.....	42
4.1. Strateško-dominacijska i taktičko-aproprijacijska tendencija.....	43
4.2. Unitarni urbanizam – nova urbanistička doktrina novoga	45
4.2.1. Čtcheglovljeva "pravila novog urbanizma"	45
4.2.2. Constantov Novi Babilon	47
4.3. Revolucionarni urbanizam – kritika urbanizma	53
4.3.1. Lefebvreov utjecaj na razvoj koncepta	54
4.3.2. <i>Dérive, détournement</i> i <i>ultra-détournement</i> kao taktike apropijacije	58
4.3.3. "Goli grad" – diverzija urbanističkog plana.....	60
4.3.4. 1968. - ultradiverzija urbanog kao radikalna neoavangardna praksa	62
Zaključak.....	70
Popis ilustracija:	72
Bibliografija:	73

Uvod

Završni rad "Revolucionarni urbanizam: teorijska promišljanja grada i Situacionistička internacionala" razmatrat će koncept "revolucionarnog urbanizma" u okviru teorije i prakse Situacionističke internacionalne (dalje u tekstu SI), ali i u kontekstu razvoja teorije urbanog fenomena tijekom 20. stoljeća, s naglaskom na kritiku modernog, funkcionalističkog urbanizma.

Situacionistička internacionala bila je radikalna neoavangardna grupa aktivna između 1957. i 1972. godine. Nastala je kao sinteza lijevoga ogranka S. Isouvog pokreta letrizma, odnosno Letrističke internacionalne (dalje u tekstu LI)¹ i Pokreta za imažinistički Bauhaus, nastalog od internacionalne umjetničke grupe CoBrA.² Njihovu eksperimentalnu praksu sačinjavale su uglavnom intervencije u javnom urbanom prostoru. Iako su se situacionisti bavili umjetničkim eksperimentima, ne možemo SI nazvati umjetničkim pokretom. Težnja ka integralnosti i *totalitetu*, shvaćenom kao nemogućnosti fragmentarnog djelovanja koje favorizira moderna specijalizacija, što proizlazi iz progresivne podjele rada u uvjetima poznog kapitalizma, osnovni je djelatni princip SI. Situacionistička kritika urbanizma tako se, posredstvom marksističkih generalističkih teorija koje na nju utječu, postavlja i kao kritika svih institucija koje odlikuju kapitalističko društvo, nazvano "društvom spektakla".³ Ovaj pristup osobito je značajan pošto omogućuje da se kod SI na istom nivou, nerazlučive jedna od druge, promatraju kritika modernog urbanizma i kritika tradicionalne uloge umjetnosti u urbanom društvu.

Pojam "revolucionarni urbanizam" specifičan je za teoriju SI, no ova sintagma nalaže da se istraži širi teorijski i društveno-politički kontekst koji uvjetuje nastanak potrebe za kritikom urbanizma, odnosno njegovim "revolucionaliziranjem", a koji podrazumijeva, najprije, uvećanu svijest o problematičnim posljedicama funkcionalističkog oblikovanja grada, a potom i o ovoj disciplini kao povijesno specifičnom pristupu mišljenju i oblikovanju grada, instituciji koja na

¹ Treba napomenuti da se stavovi SI i LI suštinski ne razlikuju, budući da je većina članova LI samo nastavila djelatnost u SI, te da je glasila i jedne i druge grupe uređivao Guy Debord. Ovdje ćemo naizmjenično i jednakovrijedno navoditi tekstove glasila LI (*Internationale Lettriste, Potlatch*) i SI (*Internationale Situationniste*).

² Uzimajući u obzir internacionalni karakter grupe, među ograncima su ipak postojale određene razlike u stavovima – tako će se ovaj tekst uglavnom fokusirati na djelovanje pariških situacionista između 1953. i 1968. godine.

³ Debordova knjiga *Društvo spektakla* (1967) definira spektakl kao fenomen svijeta posredovanog predstavama, koji se javlja kao suštinsko obilježje društva koje odlikuju kapitalizam kao ekonomski aparat i moderna država kao administrativni aparat. *Spektakl nije samo skup slika, to je društveni odnos između ljudi posredovan slikama*. Više: Guy Debord, *Društvo spektakla i komentari društvu spektakla* (Zagreb: Arkzin, 1999).

urbani prostor projicira izvjesne ideološke postavke. U prvoj polovini 20. stoljeća, kritika modernog urbanizma polazi od samih arhitekata i urbanističkih specijalista, ali značajno se razvija od 1950ih u okviru generalističkih teorija povjesničara i sociologa, koja će utjecati i na razvoj situacionističke kritike, osobito zbog toga što se postavlja kao anti-specijalistička.

Zbog toga što kritizira i nastoji prevazići umjetnost kao instituciju, te ju sasvim povezati sa svakidašnjim životom, SI će biti određena kao radikalni izraz P. Bürgerovog shvaćanja avangarde, ostvaren u periodu neoavangardi. *Totalna preobrazba svakidašnjeg života* u skladu s ljudskim *željama* (a ne funkcionalističkom kategorijom potreba) osnovni je cilj djelatnosti SI, kojem su podređene sve pojedinačne discipline, teorije i prakse (npr. umjetničke, znanstvene), koje se imaju ujediniti u *unitarni* projekat. Upravo zbog toga što ovaj pristup nalaže spregu umjetničkog, svakidašnjeg, društvenog i političkog, bit će nužno naglasiti neadekvatnost već opovrgnute, ali još gdje gdje prisutne podjele djelatnosti SI na "umjetnički" i "politički" period. U svom avangardnom izrazu, SI promišlja mogućnost umjetnosti kao "umijeća življenja", niza praksi koje izravno i aktivno učestvuju u "stvaranju situacija", efemernom činu preobrazbe svakidašnjice, odnosno organizacije i uvjeta organizacije određenog prostor-vremena. Moderni urbanizam situacionisti su vidjeli upravo kao sredstvo projekcije opresivnih ekonomskih i administrativnih aparata na urbanu svakidašnjicu, te se djelatnost usmjerena ka preobrazbi te svakidašnjice temeljila na njegovoj kritici i praksi koja će subvertirati njegove osnovne postavke, ali i praktične posljedice koje su njima omogućene.

Potaknuti razvojem nove kritičke teorije urbanizma, osobito teoretičara poput Lewisa Mumforda i Henrija Lefebvrea, SI razvija vlastitu djelatnost, čiji je značaj upravo u specifičnoj svezi teorije i *kritičke prakse*, koju ne proizvode ni arhitekti/urbanisti ni generalistički teoretičari. U okviru ove djelatnosti javljaju se dva značajna pojma – "unitarni urbanizam" i "revolucionarni urbanizam". Oni postavljaju isti zahtjev – totalnu preobrazbu urbane svakidašnjice – no, kako ćemo vidjeti, ova dva naziva impliciraju i dva suštinski različita, kontradiktorna pristupa tom problemu.

Jedan od njih, čiji krajnji izraz će biti projekti "unitarnog urbanizma" dvaju situacionista, Ivana Čtcheglova i Constanta, postavlja se sasvim negativno u odnosu na tradicionalnu sliku grada i ulogu umjetnosti u društvu te, ostajući bez oslonca, temelji na izgradnji novih modela i preskriptivnoj teoriji – zbog čega postaje reakcionaran pristup, budući da preuzima suštinske

odlike urbanističke discipline. S druge strane, tendencija čiji su krajnji izraz prakse koje SI naziva "revolucionarnim urbanizmom" – stvaranje situacionističkih karti i učešće na protestima 1968. godine – postaje zaista "revolucionarna", prisvajajući tek djelomično negativan pristup, koji pretpostavlja intervenciju na postojećem urbanom području, te ne polazi od modela, nego od eksperimentalnih oblika *urbane prakse*. Ove dvije tendencije također se različito odnose prema umjetnosti – unitarni urbanizam se zalaže za prevazilaženje tradicionalnih umjetnosti kroz njihovu integraciju u izgradnju novih ambijenata, dok revolucionarni urbanizam novo shvaćanje umjetnosti zasniva na samom načinu rabljenja prostor-vremena urbane sredine, te se posredstvom urbane prakse od urbane svakidašnjice čini "totalno umjetničko djelo" ili *oeuvre*.

Osnovna teza ovog teksta je da u djelovanju SI postoje dvije oprečne tendencije, koje se, zbog toga što je SI shvaćena kao radikalna neoavangarda, ne zasnivaju na opoziciji umjetničkog i političkog, nego na različitim pristupima kritici modernog urbanizma i suvremenoj teoriji grada. Cilj je pokazati kako se u okviru te djelatnosti razvila teorija i kritička praksa koja bi se mogla nazvati "revolucionarnim urbanizmom", ali određujući ju ne samo prema reakcionarnoj tendenciji unutar same grupe, nego i odnosu prema modernom urbanizmu i njegovoj kritici, te prema pojmovima "revolucionarnosti" i "urbane revolucije" iz teorije grada Henrija Lefebvrea.

Prva cjelina teksta uvest će postavke funkcionalističkog gradskog oblikovanja i osnovne točke generalističke kritike nakon Drugog svjetskog rata, dakle, teorijski i društveno-politički kontekst u kojem se javlja djelatnost SI. Drugo poglavlje ukazat će na značaj shvaćanja SI kao nositelja avangardnog, odnosno izraženo *unitarnog* pristupa, što omogućuje zajedničko sagledavanje kritike umjetnosti i kritike urbanizma u okviru opće kritike spektakularnog društva i njegovih institucija. U tom kontekstu bit će uvedeni i najznačajniji postupci koji čine praksu SI. Bit će predložena nužnost nove podjele, što proizlazi iz postojanja kontradiktornih pristupa. Budući da se oni javljaju kao odgovor na isti problem (svakidašnjicu ustrojenu urbanističkim sredstvima prema principima spektakularnog društva) najprije će biti izložena generalna situacionistička kritika modernog urbanizma. Naposljetku, uz pomoć više značajnih pojmova, bit će ustanovljena nova podjela i definirane odlike dva pristupa kritičkog urbanizma – od kojih će se jedan pokazati kao reakcionarna teorija, a drugi "revolucionarna urbanistička praksa", te stoga izuzetno značajan trenutak u kretanju kritike ili "revolucionaliziranja" modernog urbanizma od druge polovine 20. stoljeća.

1. Revolucionaliziranje urbanizma

Sintagmu "revolucionarni urbanizam" počeli su najprije rabiti situacionisti 1961. godine kako bi označili posebnu vrstu vlastite teorijsko-praktične djelatnosti usmjerene na kritiku specijaliziranog modernog urbanizma kao takvog. To je specifično situacionistički pojam koji ćemo u ovom tekstu koristiti vodeći se njihovim određenjem. Pojam ne podrazumijeva nove oblike urbanog oblikovanja nastale uslijed povijesnih revolucija, ali je povezan sa izvjesnim praksama, subverzivnim djelovanjem zajednica u javnom prostoru za vrijeme revolucija i ustanaka. Pojava ovakvog pojma otvara i nužnost ispitivanja uvjeta koji bi doveli do potrebe za "revolucionaliziranjem urbanizma". Situacionisti svakako nisu jedini koji već sredinom 20. stoljeća prepoznaju modernu urbanističku teoriju i praksu kao problematičnu. Polet modernog urbanizma i funkcionalističkog pristupa, za koji su najvećim dijelom bili zaslužni članovi CIAM-a⁴, osobito Le Corbusier, nakon Drugog svjetskog rata nailazi na kritički odgovor najprije među specijalistima, odnosno arhitektima-urbanistima, a potom među generalističkim teoretičarima, od kojih su za nas osobito značajni Lewis Mumford i Henri Lefebvre. Situacionistička kritika predstavlja značajan trenutak u povijesti kritike modernog urbanizma i arhitekture i potrebno ju je smjestiti u taj kontekst.

Već u ranim situacionističkim tekstovima primjećuje se težnja da se kritika institucije umjetnosti, jedna od osnovnih tema i glavnih ciljeva teorije SI, poveže s kritikom modernog urbanizma. Konceptu umjetnosti kao izravnog utjecaja na svakidašnji život nametnula se, kao njegov najopravdaniji izraz, intervencija u urbanom prostoru. Kroz analizu situacionističke teorije i direktnih akcija⁵ vidjet ćemo da su oni prepoznali vezu između dubokih problema njima suvremene umjetnosti i urbanističke djelatnosti u vidu istog represivnog aparata koji onemogućuje njihovo suštinsko povezivanje s prostorom i vremenom svakidašnjeg života. Institucija umjetnosti kao aparat koji ju izdvaja u polje povlaštene autonomije i znanstveni aparat

⁴ *Congrès internationaux d'architecture moderne* ili Međunarodni kongres moderne arhitekture – organizacija arhitekata i urbanista osnovana 1928. godine u La Sarrazu.

⁵ Kao i većina termina koje situacionisti preuzimaju u svojoj teoriji, poput "diverzije", "akcija" se upotrebljava često i rado upravo zato što potječe iz vojnog diskursa. Za mišljenje avangardne djelatnosti SI u terminima vojnog diskursa zaslužno je Debordovo dugogodišnje istraživanje ratnih strategija/taktika. Uporaba vojne terminologije kod SI ukazuje i na povratak suvremene teorije značajnom aspektu devetnaestostoljetne utopijske socijalističke misli, kao kod Saint-Simona i Charlesa Fouriera, a to je shvaćanje o nužnosti sprege umjetničke i političke avangarde. Više o razvoju pojma avangarde: Johanne Lamoureux, "Avant-Garde: A Historiography of a Critical Concept," u *A Companion to Contemporary Art Since 1945*, ur. Amelia Jones (Oxford: Blackwell, 2006), 191-211.

specijalizacije koji utemeljuje izoliranost modernog urbanizma pripadaju istom sveobuhvatnom *spektakularnom aparatu* – sklopu aparata koji strukturiraju kapitalističku svakidašnjicu. Dakle, ne samo da je njihovo shvaćanje avangarde kao sprege umjetnosti i života zahtijevalo orijentaciju ka urbanom prostoru, nego su i kritički pristupali teoriji i praksi urbanizma svog vremena, smatrajući ih problematičnim i suštinski nepodesnim sredstvom organizacije ljudskog prostora i vremena.

S obzirom na to, najprije će biti izložene osnovne postavke CIAM-ovog urbanističkog funkcionalizma, predmeta kritike. Potom će biti uvedena kritika specijalista/urbanista, kako bi se ukazalo na činjenicu da te unutarne nesuglasice ne rezultiraju suštinskom promjenom u shvaćanju gradskog oblikovanja. Naposljetku, kao uvod u kritiku SI, zbog toga što su izravno utjecale na njezino obrazovanje, bit će ukratko izložene osnovne točke kritike generalističkih teoretičara, u kojoj se prepoznaje nova paradigma i urbanizam kao takav je shvaćen kao jedan od mnogih povijesno specifičnih, ideološki utemeljenih pristupa koje se da kritizirati, a ne kao posljednja i najuspješnija etapa.

1.1. Moderni urbanizam i CIAM-ova funkcionalistička doktrina

Dva puta tijekom prve polovine 20. stoljeća dolazi do značajne proliferacije univerzalističkih i funkcionalističkih pristupa oblikovanju urbane sredine, opravdanih težnjom ka internacionalnoj ujedinjenosti koja se smatra jedinim odgovorom na iskustvo razaranja gradova u Prvom i osobito u Drugom svjetskom ratu. Najutjecajnija doktrina svakako je razvijena kod arhitekata/urbanista Međunarodnog kongresa moderne arhitekture, CIAM-a. Jednim dijelom, njihov univerzalistički ideal nastaje kao reakcija na društveno-politička zbivanja, ali drugim dijelom on potječe iz predstave, prisutne već u 19. stoljeću, o mogućnosti dosezanja standardiziranih, objektivno povoljnih i univerzalno primjenjivih rješenja gradskog planiranja koje počiva na tipskoj kategorizaciji ljudskih potreba, a što ima veze s težnjom ka optimiziranju urbanog prostora za potrebe industrijske proizvodnje. S jedne strane, on se manifestira kao jednodolnost formalnih odlika (u vidu internacionalnog stila), a s druge strane kao sistem standardizacije i planiranja grada u skladu s četiri funkcije koje izdvaja jedan od CIAM-ovih

najistaknutijih članova, Le Corbusier, a prihvaćaju ih drugi arhitekti: *stanovanje, rad, rekreacija* (kasnije izmijenjeno u "dokolica"⁶) i *transport*.⁷

CIAM-ovu prvu deklaraciju potpisala je nekolicina francuskih i njemačkih arhitekata u svrhu zajedničkog nastojanja da se nakon rata počne "graditi za cijeli svijet". No, ukoliko promatramo izlaganja sa CIAM-ovih kongresa i samostalne tekstove članova,⁸ jasno je da su oni podređeni i drugom imperativu, onom ekonomske efikasnosti. Arhitekti CIAM-a pozivali su se najvećim dijelom na ideje američkog teoretičara industrijskih procesa F. W. Taylora, koji predlaže dizajn gradova što će, racionalizacijom i standardizacijom, smanjujući period i troškove gradnje, omogućiti minimalni uloženi rad i novac kako bi se postigao najveći mogući profit.⁹ Cjelokupna urbanistička teorija i praksa članova CIAM-a počiva na težnji za pomirenjem dvaju zahtjeva – estetskog i ekonomskog – pod zajedničkim imeniteljem univerzalno primjenjive arhitekture.

Teorija Tonyja Garniera,¹⁰ jedne od najutjecajnijih ličnosti za razvoj CIAM-ovih ideja,¹¹ počiva na progresističkom predurbanističkom modelu¹² 19. stoljeća, izraženom u teoriji C. Fouriera, P. J. Proudhona, V. P. Consideranta i drugih.¹³ Njegov nacrt za Cite Industrielle (1917) predstavljao je grad koji "najbolje zadovoljava čovjekove materijalne i moralne potrebe" upravo

⁶ Eric Paul Mumford, *The CIAM Discourse on Urbanism, 1928-1960* (The MIT Press, 2002), 79.

Treba napomenuti da je CIAM-ov termin "dokolica" suštinski suprotstavljen situacionističkom pojmu dokolice, o kojem će biti riječi kasnije u tekstu.

⁷ CIAM, "Charter of Athens (1933): IV International Congress for Modern Architecture," *The Getty Conservation Institute*. Pristupljeno 24.02.2022. https://www.getty.edu/conservation/publications_resources/research_resources/charters/charter04.html

⁸ Usp. Walter Gropius, "Sociological Premises for the Minimum Dwelling of Urban Industrial Populations (1929)"; "Houses, Walk-ups or High-rise Apartment Blocks? (1931)"; "Housing Industry (1924)," u *Scope of Total Architecture*. (New York: Collier Books, 1970), 91-103; 103-116; 128-136. Usp. Walter Gropius, "Uloga industrije," u *Urbanizam, utopija, stvarnost* (Beograd: Građevinska knjiga, 1978), 193-200. Usp. Le Corbusier, "Urbanista kralj (1946)," u *Urbanizam, utopija, stvarnost*, 201-215.

⁹ Eric Paul Mumford, *Designing the Modern City: Urbanism Since 1850* (New Haven, London: Yale Uni Press, 2018), 153.

¹⁰ Tony Garnier, "Industrijski grad (1927)," u *Urbanizam, utopija, stvarnost*, 180-189.

¹¹ Mumford, *Designing the Modern City*, 138.

¹² Francoise Choay u svojoj studiji izdvaja dvije predurbanističke struje. Nasuprot progresističkom, koji se ogleda u funkcionalističkom modernom urbanizmu, kulturalistički model je okrenut prošlosti, upošljava etos nostalgije za "arhetipskim" urbanim formama, a nad materijalnim, proizvodnim potrebama veliča duhovne i kulturne. Choay ga pripisuje autorima poput Johna Ruskina, Williama Morrisa i Ebenezera Howarda. Ističe, ipak, kako ovi autori posmatraju gradove kao predmete koji se mogu reducirati, radije nego društvene procese ili probleme. Usp. Choay, *Urbanizam, utopija i stvarnost*, 17.

¹³ Dora Wiebenson, "Utopian Aspects of Tony Garnier's Cité Industrielle," *Journal of the Society of Architectural Historians*, 19, no. 1 (1960), 16-24.

podjelom na četiri funkcionalna pojasa koji gotovo sasvim odgovaraju Le Corbusierovim (industrija, stanovanje, administracija i druge javne zgrade, te zeleni pojasevi za rekreaciju).¹⁴ Povjesničarka urbanizma Francoise Choay primjećuje da funkcionalna podjela grada već ukazuje na oba imperativa koji vode modernu urbanističku misao.

Najprije, to je imperativ *ekonomske efikasnosti*, koji dolazi iz progresističke vjere u industrijski napredak kao opće dobro, što znači da se gradsko planiranje podređuje uvjetima koje postavlja industrijska proizvodnja. Drugi, estetski imperativ "racionalističkog uređenja" proizlazi iz ponešto opsesivne ideje uređenja "nereda" i ozdravljenja "nezdravog" industrijskog grada.¹⁵ Optimiziranje urbanog prostora za potrebe proizvodnje kroz razdvajanje funkcionalnih cjelina i njegovo "čišćenje" kroz "probijanje" prostora u skladu s Haussmanovom ideologijom temelje se, opet, na povjerenju u mogućnost određenja "univerzalnih čovjekovih potreba".¹⁶ Le Corbusier je smatrao da su čovjekove potrebe tipske, te da je moguće doći do univerzalnih rješenja.¹⁷ "Ljudska mjera" po kojoj, prema Le Corbusieru, treba graditi urbanu sredinu, počiva na tipovima potreba izvedenim kroz standardizirane statističke analize.¹⁸ Proučavanje gradskih funkcija smatrano je dijelom specijalističke urbanističke djelatnosti što arhitektu uspostavlja kao koordinatora koji pozajmljuje rezultate analiza drugih znanosti i sintetizira ih¹⁹ u urbanističkom planu.²⁰

Jedna od tih pretpostavljenih univerzalnih ljudskih potreba je potreba za univerzalno lijepim oblicima, koje Le Corbusier pripisuje jednostavnim geometrijskim formama i uporabi čistih, dugih vertikala i horizontala koje vizualno dijele prostor, čineći ga prozračnijim, "čišćim" i "zdravijim".²¹ Ozdravljenje grada za CIAM-ove arhitekta nemoguće je bez estetski dopadljive raskrčenosti grada, ali ona se sukobljava s principom ekonomske efikasnosti. Idealni funkcionalistički grad koji izmiruje ova dva kontradiktorna imperativa Le Corbusier izlaže na

¹⁴ Choay, *Urbanizam, utopija i stvarnost*, 17.

¹⁵ Ibid., 6.

¹⁶ Ibid., 10.

¹⁷ Ibid., 203.

¹⁸ Više: Le Corbusier, *The Athens Charter* (New York: Grossman Publishers, 1973).

¹⁹ Kod Garniera se već pokazuje tendencija ka shvaćanju urbaniste kao specijaliste-tehnokrate usmjerenog na rješavanje tehničkih problema koji će unaprijediti (proizvodnu) funkcionalnost grada.

²⁰ Choay, *Urbanizam, utopija, stvarnost*, 197.

²¹ Usp. Le Corbusier, "Urbanista kralj," u *Urbanizam, utopija, stvarnost*, 207. Le Corbusier žali za "duhom geometrije" koji je nekad proživio gradove. Za njega, upošljavanje prave linije jedino je rješenje za "pogubne, teške i opasne" krive nastale spontanom razvojem gradova.

četvrtom kongresu CIAM-a 1933. godine nazvanom "The Functional City Congress". Pomirenje optimizacije prostora za potrebe proizvodnje s estetskim imperativom rezultira modelom koji pretpostavlja gustu gradnju u visinu u gradskom centru, te izvjestan nivo razuđenja stambenih jedinica između kojih se nalaze zeleni pojasevi u predgrađima.²²

Na osnovu zaključaka s čuvenog kongresa nastali su Le Corbusierovi tekstovi okupljeni pod naslovima *Atenske povelje* i *Ville Radieuse* iz 1943. godine, što ukazuje na to da se funkcionalistička teorija zadržala u okviru CIAM-ovih istraživanja sve do Drugog svjetskog rata. Nakon 1945. godine, većina članova još uvijek insistira na politički neutralnoj poziciji urbaniste, koji primjenom idealnih urbanističkih modela u svim dijelovima svijeta pomaže da se prevaziđu podjele među ljudima.²³ Poslijeratni CIAM-ov diskurs učvršćuje ideju neutralnosti koja zrcali stav o *neutralnosti prostora uopće* kao materijala koji stoji na raspolaganju urbanisti.²⁴ Ovi stavovi se konkretiziraju u projektima poput Le Corbusierovog *Unite d'habitation* ili projekta za grad Chandigarh u Indiji koji predstavlja samo jedan primjer sve češće primjene CIAM-ove urbanističke teorije na vanevropske gradove.²⁵

CIAM-ov funkcionalizam, dakle, gaji ideal univerzalne arhitekture, projektovane na osnovu potreba koje su zajedničke svim ljudima. No, ono što ga odlikuje u praktičnom smislu određivanje je jedne *sheme*, tipa poretka, primjenjivog na bilo koji prostor, koji je shvaćen kao neutralan. Pretpostavka je da četiri funkcije spontano proizlaze iz "prirodnih" čovjekovih potreba, no neobična sprega visoke, guste gradnje proizvodnog i trgovačkog centra i izuzetno razuđenog stambenog pojasa kod Le Corbusiera implicira veliku kontradikciju modernog urbanizma uopće, koja potječe iz pokušaja da se estetski i humanistički imperativi usklade s taylorovskim, kapitalističkim imperativom maksimalnog dohotka, kojima su podređeni.

²² Walter Gropius će problem pretjeranog razvoja ovakvih gradova nastojati riješiti raseljavanjem stanovništva u nove, manje gradove, u kojima bi se reproducirao isti model kako bi urbani prostor svagda bio optimalan za kretanje proizvodnje i potrošnje. Ovaj prijedlog najavljuje regionalističku tendenciju koja će postati karakteristična za CIAM-ovu djelatnost nakon Drugog svjetskog rata, prerastajući u trend decentralizacije gradova, jedan od velikih povoda za kritiku poslijeratnog urbanizma. Više: Choay, *Urbanizam, utopija, stvarnost*, 199.

²³ Mumford, *The CIAM Discourse on Urbanism*, 159.

²⁴ *Ibid.*, 87.

²⁵ Primjerice, Costin projekat za Brasiliu (1956) posebno je kritiziran zbog krutog, nepraktičnog plana i neprimjerenog simbolizma – dvije gradske osi, rezidencijalna i administrativna, oblikuju grad u križ, simbol kojim su portugalski kolonijalisti označavali da je zauzeto mjesto do tad bilo *terra nullius*, područje na kojem je prvi put uspostavljena kršćanska vlast. Koncept *terra nullius* problematičan je i kao utjelovljenje ideologije neutralnog/djevičanskog/nevinog prostora kojeg je potrebno zauzeti). Drugi primjeri su C. Doxiadesov Islamabad, K. Tanguova Abuja u Nigeriji i sl. Više: Mumford, *Designing the Modern City*, 240-243.

Sredinom 20. stoljeća, nekolicina članova CIAM-a i neovisnih arhitekata počet će reagirati na sporna mjesta moderne urbanističke teorije i problematične posljedice na urbanu sredinu, iako će u njihovoj kritici izostati uvid u kontekstualni okvir problema, te ona neće suštinski odbaciti tekovine CIAM-ovog funkcionalizma.

1.2. Kritika modernog urbanizma nakon Drugog svjetskog rata

1.2.1. Kritika specijalista

Već na šestom CIAM-ovom kongresu, održanom 1947. godine, članovi istupaju s prvim kritičkim osvrtima, ali ovaj revizionistički polet suštinski ne remeti temeljne postavke tehnokratskog funkcionalizma. Walter Gropius, primjerice, govori o opasnostima shvaćanja prostora kao robe, ali rješenje ne vidi u iskušavanju koncepta vlasništva nad prostorom, već u planiranju nekolicine zajedničkih prostora za građane.²⁶ Arhitekta J. M. Richards, član britanske grupe MARS, izražava zabrinutost po pitanju recepcije nove arhitekture internacionalnog stila među običnim ljudima, primjećujući da bi moderna arhitektura lako mogla postati umjetnost koju mogu cijiniti samo znalci "privatnog kulta".²⁷ Ipak, on ne predlaže učešće građana u izgradnji vlastite urbane okoline, nego temeljitije izučavanje njihovog odnosa prema izgrađenoj okolini, kako bi arhitekti mogli unaprijediti svoje planove.²⁸

Sredinom 1950ih godina, u krugovima izvan direktnog utjecaja Gropiusa i Le Corbusiera, javljaju se grupe arhitekata/urbanista koje prepoznaju opasnosti decentralizacije gradova što slijedi Le Corbusierov model administrativno-proizvodnog centra i razuđenog stambenog pojasa. Kao osnovni problem nameće se razlaganje pješačke urbane jezgre. Između 1953. i 1966. godine nastaje "harvardska sekcija" arhitekata, koju su činili bivši članovi CIAM-a: Josep Lluís Sert, Sigfried Giedion, Jacqueline Tyrwhitt i Ernesto Rogers. Njihova istraživanja orijentiraju se ka sintezi arhitektonskog projektovanja i umjetnosti koja uzima u obzir povijest arhitekture i urbanog oblikovanja, kako bi se obnovila pješačka jezgra i izbjeglo otuđujućoj razuđenosti.²⁹ Vodeći se istraživanjem psihološkog utjecaja ambijenta na čovjeka, oni anticipiraju i širu

²⁶ Mumford, *The Ciam Discourse on Urbanism*, 175.

²⁷ Ibid., 177.

²⁸ Ibid.

²⁹ Ovo je bila osnovna tema Sertovog čuvenog izlaganja na desetom kongresu CIAM-a u Dubrovniku, koji se smatra prijelomnom točkom za dotad neiskušani utjecaj Le Corbusierovog modela planiranja.

"fenomenološku tendenciju" istraživanja sposobnosti ambijenta gradske jezgre da ponudi cijeli niz čulnih iskustava povezanih s povijesnim i simboličnim karakteristikama ambijenta, koju su dijelom razvili drugi arhitekti na Harvardu, osobito Bacon i Gruen.³⁰

Iako se kod harvardskih arhitekata uobličila plodonosna revizija određenih postulata CIAM-ove teorije (utjecala je na oblikovanje nekih američkih gradova), ona ipak nije iskušala osnove na kojima ta teorija počiva. Kritike CIAM-ovog urbanizma postaju korjenitije kod mlađih članova koji napuštaju kongres kako bi osnovali vlastite grupe arhitekata, okupljene oko novih stavova. Osobito je značajno djelovanje Aldoa van Eycka, koji osniva grupu Team 10.³¹ Grupa objavljuje *Doorn Manifesto* 1954. godine, zvanično odbacujući Le Corbusierov urbanizam četiriju funkcija³² i ograđujući se čak od harvardskih profesora. Nasuprot CIAM-ovom univerzalizmu, oni se zalažu za usklađivanje arhitekture s posebitostima lokalne arhitekturne i kulturne povijesti; nasuprot podređivanju planiranja proizvodnji, oni nalažu nužnost "humanog" planiranja za "stvarne potrebe" radničke klase.³³ Iako insistira na drugačijoj retorici, Team 10 ne revidira koncept urbaniste-specijaliste niti mogućnosti znanstvenog, objektivnog istraživanja potreba građana, a njihova značajna praktična ostvarenja lako su uporediva s Le Corbusierovim³⁴ i to upravo zato što ne uspijevaju ostvariti suštinsku povezanost s izgrađenom okolinom.

Ipak, možemo izdvojiti jedan značajan pomak u promišljanju prostora koji donose izlaganja Jacoba Bakema i Van Eycka, članova Team 10, na osmom kongresu CIAM-a, čije osnovno pitanje je što zapravo sačinjava gradsku jezgru, pošto kao suviše simplističke odbacuju harvardske prijedloge. Za njih, suština urbane jezgre nije materijalna datost nekog prostora, već

³⁰ Mumford, *Designing the Modern City*, 263.

Čak je i kratki osvrt na situacionističku "psihogeografiju", o kojoj će kasnije biti riječi, dovoljan da se uoči sličnost generalnog pristupa. Budući da su situacionisti bili vrlo dobro obaviješteni o zbivanjima na polju umjetnosti i arhitekture 50ih, postavlja se pitanje zašto se ova izuzetno zanimljiva teorija sekcije CIAM-a uopće ne spominje, a razlog je vjerovatno to što dolazi iz akademske sredine, na čije stručne, specijalizirane djelatnosti nisu obraćali pažnju ili su ih posmatrali s prijezirom.

³¹ Grupu su sačinjavali i arhitekti Alison (1928–1993) i Peter Smithson (1923–2003), Jacob Bakema (1914–1981), Georges Candilis (1913–1995) i Shadrach Woods (1923–1973).

³² Team 10, "The Doorn Manifesto," *TEAM 10 ONLINE*. Pristupljeno 10.07.2022. <http://www.team10online.org/team10/text/doorn-manifesto.htm>

³³ Mumford, *Designing the modern City*, 268.

³⁴ Ako uporedimo ostvarene planove Smithsonovih, poput stambeng kompleksa Robin Hood Gardens, s Le Corbusierovim Unité projektima, nalazimo istu težnju da se stanare odvoji od ulice (prozori okrenuti ka parku); čak i odvajanje Unitéa od tla nalazi paralelu u "streets in the sky" prolazima; bez obzira na zamisao grupiranja u "grozdove" (clusters), Robin Hood zdanja stoje suštinski nepovezane s okolinom, kao i Unité.

"trenutak" u kojem čovjek *postaje svjestan punine života*, ali u okviru zajednice.³⁵ Kasnije, Van Eyck sugerira da bi jezgra trebala biti mjesto na kojem čovjek može izraziti "spontane osjećaje".³⁶ Drugim riječima, primjećuje E. Mumford, najednom je postalo jasno da ono što grad opskrbljuje *urbanitetom* nužno ostaje izvan polja analitičkog pristupa i četiriju funkcija, da urbanitet vjerojatno leži i izvan dosega racionalnog mišljenja.³⁷

Jednu od najznačajnijih kritika, koja nas približava stavovima SI, iznosi zapravo jedna od članica CIAM-a, Helene Syrkus. Njezino izlaganje na kongresu "The Synthesis of Major Arts" 1949. godine upućuje na problem ideologije neutralnosti i apolitičnosti urbanističke teorije i prakse. Njeno mišljenje bilo je da umjetnost i arhitektura pripadaju ljudima i moraju im biti razumljive, te da je vjerovanje kako umjetnost nema veze s politikom neosnovano – svaka izjava *Atenske povelje* na neki način je politička.³⁸ Izjavljuje da je CIAM zapao u formalizam, kojeg definira kao *ambis koji su kapitalisti kreirali između umjetnosti i stvarnosti*; umjetničke revolucije uvijek su bile potaknute društvenim revolucijama, jedno od drugog je neodvojivo.³⁹ Ovakva retorika ni prije ni kasnije nije se pojavila u CIAM-ovom diskursu, a zanimljivo je primijetiti kako ova kritika, koja uvelike sličí situacionističkoj, dolazi upravo od članice na čiji su rad od početka utjecala avangardna strujanja 1920ih godina, te koja je bila povezana s radničkim pokretom i zastupala stav o potrebi sinteze umjetničkih djelatnosti u svrhu izgradnje boljeg života zajednice.

Najvećim dijelom, nova teorija koju razvijaju specijalisti nakon Drugog svjetskog rata ne dotiče osnovne ideološke postavke modernog urbanizma, nego se orijentira ka problematičnim rezultatima njegove prakse. Ipak, ona ukazuje na nekoliko značajnih problema – decentralizaciju gradova, neprimjerenost dominantne funkcionalne podjele, te nekritičku univerzalnu primjenu jednog modela opravdanu idejom o neutralnosti prostora. Ponuđeni su prijedlozi koji su imali potencijal promijeniti shvaćanje urbanog prostora i njegova oblikovanja – nužnost planiranja u skladu s lokalnom arhitekturnom i kulturnom povijesti, proučavanje utjecaja izgrađene okoline na čovjeka, shvaćanje urbaniteta izvan puke materijalnosti i tehničkih kategorija, te osobito

³⁵ Mumford, *Designing the Modern City*, 270.

³⁶ Ibid., 271.

³⁷ Ibid., 271.

³⁸ Mumford, *The Ciam Discourse on Urbanism*, 193.

³⁹ Ibid., 194.

Syrkusin implicirani zahtjev za spregom umjetnosti i stvarnosti, za povezivanjem stanovnika i procesa oblikovanja njihove okoline. Sve ove probleme i prijedloge pronaći ćemo i u kritici generalističkih sociologa, Lewisa Mumforda i Henrija Lefebvrea, kao i SI, ali oni će se orijentirati najprije ka onomu što samo Sykurs ovlaš dotiče – duboku vezu između ideoloških postavki cjelokupne teorije i prakse modernog urbanizma s konkretnim povijesnim uvjetima, napose s razvojem kapitalizma.

1.2.2. Kritika generalista – urbanizam kao povijesno specifičan pristup i ideologija

Radikalna promjena u promišljanju urbanog fenomena dolazi s novim shvaćanjem da "urbanizam" nije samo novi naziv za način oblikovanja i mišljenja grada što je postojao usporedo s cjelokupnim njegovim razvojem, nego da taj pojam označava povijesno specifičan, novi način mišljenja i oblikovanja koji se javlja kao odgovor na novonastale uvjete proizvodnje u industrijskom dobu.⁴⁰ Teorija urbaniteta i kritika funkcionalizma sociologa Lewisa Mumforda i Henrija Lefebvrea, koja je značajno utjecala na razvoj teorijsko-praktične djelatnosti SI, počiva upravo na ovom shvaćanju. Obojica izučavaju povijest grada i ukazuju na specifičnosti njegova razvoja od industrijske revolucije, kroz 19. i 20. stoljeće. Oni pokazuju da je planirani razvoj gradova od početka 19. stoljeća podređen proizvodnim procesima. Zbog tog uvida, oni ne kritiziraju samo praktične posljedice ekonomijom usmjerenog planiranja, kao što je to bio slučaj kod arhitekata, nego dovode u pitanje opravdanost urbanizma kao takvog, iskušavajući njegovu pretenziju na mogućnost znanstvene objektivnosti i autoritet koji mu ona, kao usko specijaliziranoj oblasti, omogućuje. Kritika uske znanstvene specijalizacije, one koju utemeljuje progresivna podjela rada, a što je jedna od osnovnih odlika proizvodnih procesa od industrijske revolucije, temelj je nove kritičke teorije urbanog. Ovi autori nude i prijedloge za rješenje problema urbane svakidašnjice, koji će biti uvedeni uz situacionističku teoriju i praksu, pošto su ih velikim dijelom oblikovale.

⁴⁰ Termin "urbanizam" uveo je arhitekta Henri Prost 1910. godine, ubrzo nakon čega je s Tonyem Garnierom osnovao Francusko društvo urbanista. Ova činjenica značajna je utoliko što pokazuje da termin nastaje uporedo s prvim manifestacijama onoga što nazivamo utilitarističkim urbanizmom, kao što je vidljivo na primjeru Garnierovog radničkog grada Cité Industrielle, velike inspiracije Le Corbusierovoj kasnijoj urbanističkoj doktrini. Usp. Mumford, *Designing the Modern City*, 138.

Najprije, njihove studije pokazuju kako je moderni urbanizam tek jedna od povijesnih etapa oblikovanja grada – nipošto najnaprednija, ali suštinski različita od svih ranijih. Početak 19. stoljeća predstavlja konačnu prijelomnu točku za razvoj grada ukoliko promatramo odnos ugrubo dvaju različitih vrsta djelatnosti – rada i trgovine s jedne strane i svakodnevnog života stanovnika, kojeg odlikuje posvećenost igri, stvaranju i duhovnim aktivnostima, s druge. Prema Mumfordu, već od 16. stoljeća jača usmjerenje grada na privredne djelatnosti, istiskujući vremenom ove druge u *prostor i vrijeme za odmor* – do početka 19. stoljeća, sve aktivnosti koje ne rezultiraju akumulacijom dohotka već se smatraju izgubljenim vremenom.⁴¹ Lefebvre također prepoznaje 16. stoljeće kao kritičnu točku nakon koje se grad postepeno razvija ka industrijskom.⁴² Jedna od osnovnih teza njegove *Proizvodnje prostora* (1974) je da određenom načinu proizvodnje odgovara specifičan prostor. Prijelaz ka kapitalističkom *prostoru akumulacije* manifestira se kao postepeno narastajuća vrijednost moderne racionalnosti računanja, te prevladavanje funkcije tržišne razmjene u gradu.⁴³ Prostor i vrijeme u ovom trenutku postaju *urbanizirani*, što ovdje znači, podijeljeni u prostor-vrijeme rada i prostor-vrijeme odmora. Tomu odgovara funkcionalna podjela koju CIAM nasljeđuje od progresizma.

Lefebvre smatra da urbanizam, odnosno *planiranje kao tehnika i ideologija* odgovara zahtjevima nastalim u velikoj krizi grada koja počinje s rastom kompetitivnog i industrijskog kapitalizma.⁴⁴ Urbanizam ne odgovara samo na problem smještaja velikog broja radničkog stanovništva koje se slijeva u gradove, nego na pitanje uklapanja tog stanovništva u prostor kapitalističke proizvodnje u svrhu njene optimizacije.⁴⁵ Mumford razmatra problem prvobitnog odsustva planiranja na počecima industrijskog grada, koje izaziva "nered", naglašavajući, poučen iskustvom posljedica intenzivnog planiranja do sredine 20. stoljeća, da problem nije bio u odsustvu planiranja uopće, samo u previđanju svih potreba koje nisu bile direktno povezane s potrebama proizvodnje, što će reći, svim svakodnevnim ljudskim potrebama koje, uostalom, previđa i moderni funkcionalizam, čak iako mu je izučavanje ljudskih potreba doslovce temeljni postulat. Pošasti industrijskog grada na koji su usmjereni moderni urbanisti uvijek su, napominje

⁴¹ Lewis Mumford, *Grad U Historiji: Njegov Postanak, Njegovo Mijenjanje, Njegovi Izgledi* (Zagreb: Naprijed, 1988), 452.

⁴² Henri Lefebvre, "Right to the City," u *Writings on Cities* (Oxford: Blackwell, 1996), 122.

⁴³ Henri Lefebvre, *The Production of Space* (Oxford: Blackwell, 1991), 266.

⁴⁴ Lefebvre, "Right to the City," 100.

⁴⁵ Više o ovome piše Choay u uvodnom poglavlju.

Mumford, direktni rezultat konkretnih uvjeta proizvodnje, odnosno dominacije imperativa maksimalnog dohotka.⁴⁶

Drugi aspekt njihove kritike odnosi se na činjenicu da se moderni urbanizam, koji se razvio u drugoj polovici 19. stoljeća, razlikuje od "predurbanizama" – i uopće misli o gradu koja je povijesno prethodila industrijalizaciji – time što, umjesto da bude misao "generalista" (sociologa, povjesničara, filozofa, političara), on pripada djelokrugu specijalista, i to obično arhitekata.⁴⁷ Način na koji Françoise Choay definira moderni urbanizam sažima osnovne argumente te kritike – njegova definirajuća odlika je da "pretenduje na naučnu univerzalnost" i "uopće ne dovodi u pitanje neophodnost svojih rješenja".⁴⁸ Pretenzija urbanizma na naučnu univerzalnost rezultat je tendencije uske specijalizacije koja mu omogućava da se izdvoji kao posebna grana čije se djelovanje validizira upravo figurom "urbanog specijaliste", odnosno arhitekta-urbaniste. Lefebvre će, služeći se marksističkom terminologijom, u cjelokupnoj teoriji urbanog⁴⁹ dati najznačajnije mjesto pojmu *totaliteta*. Definirano kao fenomen u razvoju, kao povijesni proces, urbano odgovara zahtjevu za totalitetom, kojeg definira kao "nemogućnost da se prihvati rasparčavanje i da se potvrdi odvajanje"⁵⁰ – što pripisuje sektorskim metodologijama specijalizacije. Glavna tema njegova istraživanja bio je "svakidašnji život" kao totalitet (nerazlučiv od urbane prakse – Lefebvre i grad definira kao totalitet⁵¹) čije polje uske znanstvene specijalizacije, poput urbanizma, "mrve i sužavaju", samom prirodom svojih istraživanja izazivaju istodobne reducirajuće homogenizacije i nasilne segregacije, koje ne dopuštaju da se fenomeni sagledaju u svojoj kompleksnosti i kontradiktornosti niti da pravilno odgovori na njihove probleme. Sinteza odvojenih istraživanja, koju znanstvene discipline predstavljaju kao

⁴⁶ Mumford, *Grad u historiji*, 453.

⁴⁷ Choay, *Urbanizam, utopija, stvarnost*, 21.

⁴⁸ Ibid., 3.

⁴⁹ Lefebvre će reći da su izrazi *urbano* ili *urbani fenomen*, iako ih on ne koristi sve vrijeme, pogodniji od riječi "grad", koja u sebi krije ideju jednog određenog i konačnog predmeta. "Urbano (skraćena od "urbano društvo") određuje se, dakle, ne kao dovršena stvarnost, postavljena u vremenu iza sadašnjeg već, naprotiv, kao horizont, kao virtuelnost koja osvetljava." (Henri Lefebvre, *Urbana revolucija* (Beograd: Nolit, 1974), 26.) U "Pravu na grad" on jasno razlučuje grad, kao prisutnu i neposrednu stvarnost, praktično-materijalnu i arhitektonsku činjenicu, od urbanog – društvene stvarnosti koju čine odnosi među svim elementima. Također napominje da se ova dva aspekta ne mogu misliti odvojeno niti su ikada odvojeni, jer je materijalnost nužna za postojanje urbanog, ona ga proizvodi i ono nju proizvodi.

⁵⁰ Lefebvre, *Urbana revolucija*, 80.

⁵¹ " (...) on ima duboku vezu sa svim djelatnostima, te ih obuhvaća s njihovim razlikama i njihovim sukobima; on je njihovo mjesto stjecišta, i njihova veza, i njihov zajednički dio". Vidjeti: Henri Lefebvre, *Kritika svakidašnjeg života* (Zagreb: Naprijed, 1988), 83.

svoj krajnji cilj, prema njemu je nemoguća.⁵² Njegova radikalna kritika odbacuje urbanizam kao specijalizaciju koja fenomen urbanog razlaže u analizama kao već dovršen predmet, a ne proces ili, Mumfordovim riječima, poprište društvene drame.

Još jedan značajan aspekt ove kritike jeste urbanizam shvaćen kao projekcija državne vlasti (institucije koja omogućuje proizvodnju) i njezinih ideologija, na urbanom prostoru. Urbanizam za Lefebvrea posjeduje institucionalni i ideološki karakter.⁵³ Najprije, on pripada ideologiji objektivnosti i univerzalnosti znanosti, koja urbano reducira na tehnokratske aspekte, izdvajajući ga iz povijesti i ukidajući kontradikcije. Na taj način, on se prikazuje i kao apolitičan, univerzalan, vođen "humanim" imperativima, no već je iz CIAM-ove teorije urbanizma jasno da je planiranje tek način da se čovjekov život uklopi u aparate proizvodnje i potrošnje. Za njega, "svaki urbanistički plan prikriva program svakidašnjeg života".⁵⁴ Tako se fragmentarna priroda urbanističkog istraživanja projicira na prostor, koji postaje prostor društvene segregacije.

Njegova racionalnost preslikava organizacione principe svojstvene poduzeću i na sve aspekte urbanog planiranja prenosi iskustvo podjele rada. Korporativni sistem, kao što primjećuje već i Mumford, tako regulira prostor-vrijeme grada. Urbana racionalnost, koja za njega pretpostavlja i ono nepredviđeno, slučajno, nefunkcionalno, neizračunljivo, biva zamijenjena industrijskom racionalnošću.⁵⁵ Njezin red osiguran je prinudama i nadzorom, te je urbanizam neodvojiv od državnog aparata.⁵⁶ Za njega, urbanista je funkcioner koji "izvršava" koncept institucije-države, projicirajući ga na prostor. On zbog toga kritizira demijuršku koncepciju arhitekta-urbaniste, koju smo mogli čitati iz Gropiusove i Le Corbusierove široko prihvaćene ideje urbaniste kao moderatora koji u idealnom, praznom prostoru, kakvim ga zamišlja uz pomoć alata (prazne crtaće ploče), aranžira raspoložive elemente koji se nalaze na istom nivou vrijednosti – industrijska postrojenja, stambene zgrade, ulice, parkovi, *ljudi*. Plan se izdaje za reprodukciju stvarnosti, dok Lefebvre napominje da je u pitanju proces dekodiranja i rekodiranja stvarnosti koji "ne ostaje nevino na papiru", nego se realizira gradnjom i oblikuje

⁵² Lefebvre, *Urbana revolucija*, 44.

⁵³ Ibid., 14.

⁵⁴ Lefebvre, *Kritika svakidašnjeg života*, 276.

⁵⁵ Lefebvre, *Urbana revolucija*, 52.

⁵⁶ Ibid., 104.

urbani prostor.⁵⁷ On prati pojavu urbaniste kao izvršitelja državne vlasti do Haussmanovog novog plana za Pariz:

Osman kleše u urbanom tkivu, neumoljivo povlači prave linije. To još nije diktatura pravog ugla (koju je proglasio Bauhaus i Le Korbizje), ali je već strogo određivanje pravila, raspoređivanja, geometrijske perspektive. Jedna takva racionalnost može poteći samo od institucije. To posreduje najviše, vrhovna institucija - država. (...) Od postanka, država se izražava praznim prostorom: jako otvorenim prostranstvima, ogromnim avenijama, džinovskim trgovima, otvorenim spektakularnim povorkama.⁵⁸

Homogenizirajući prostor države nalazi svoj izraz u racionalističkom uređenju koje još od Haussmanna podrazumijeva oblikovanje sredine koju je lako nadzirati i u kojoj se *nepredviđena* ponašanja i zbivanja – sama *urbana praksa* – lako suzbijaju. Najveća kritika koju Lefebvreova *Urbana revolucija* upućuje funkcionalističkom urbanizmu je da, pošto operira samo predmetima i izračunljivim a ne procesima i nepredviđenim, on sasvim previđa cjelokupno polje svakidašnjeg života i urbane prakse, koji za njega ostaju "slijepo polje".⁵⁹ Za Lefebvrea, podređivanje urbanog planiranja njegovoj novoj ulozi stjecišta tržišne razmjene stvara ne-grad, jer ono predstavlja prekid urbane stvarnosti, koja počiva na uporabnoj, a ne tržišnoj vrijednosti.⁶⁰

Dakle, ova kritika ukazuje na to da, bez obzira na svoje estetske pretenzije i vjeru u humanizam i tehnologiju, moderni urbanizam ne oblikuje prostor niti kao umjetničko djelo, niti s obzirom na tehničke potrebe, nego, iskazujući se kao apolitičan, oblikuje jedan politički prostor.⁶¹ Za ove autore, ideologija univerzalnih humanih vrijednosti bila je tek vanjska strana progresističkog i utilitarističkog modela koji je u skladu ne samo s nastojanjima kapitalističke ekonomije, nego i državnih aparata.

1.2.3. Ka situacionističkoj kritici

Nakon velikih razaranja, 1945. godine je očekivano da će se dogoditi nešto zaista veliko, da će doći do društvene obnove, ali to se nije dogodilo, te se pojavila velika praznina, a supstitut za neuspjele političke i društvene revolucije bile su, prema Lefebvreu, znanstvena i tehnološka

⁵⁷ Lefebvre, "Space and Politics," u *Writings on Cities*, 191.

⁵⁸ Lefebvre, *Urbana revolucija*, 126.

⁵⁹ *Ibid.*, 72.

⁶⁰ Lefebvre, *Urbana revolucija*, 22; "Right to the City," 67.

⁶¹ Lefebvre, *Urbana revolucija*, 202.

revolucija.⁶² Ovo se očituje u fokusu na fizičku rekonstrukciju gradova. Za vrijeme Drugog svjetskog rata, Vichy vlada u Francuskoj favorizira tehnokratski pristup arhitekturi i urbanizmu; 1942. godine Le Corbusier osniva novi francuski CIAM, ASCORAL (Assemblée de constructeurs pour la rénovation architecturale), čiji cilj je upravititi postratnu rekonstrukciju Francuske prema principima urbanizma iz francuskih sjevernoafričkih kolonija.

Zbog strepnje od oskudice nakon rata, privreda je konačno svu pažnju usmjerila na kvantitet, a to se odrazilo na nivou svakodnevnog života – zdanja koja najviše trpe od vladavine isplativosti nad kvalitetom su stambene jedinice.⁶³ Le Corbusierova *Atenska povelja* postaje osnova za postratnu izgradnju stambenih jedinica, a novi ministar urbane rekonstrukcije Eugène Claudius-Petit podržava funkcionalističke projekte poput Unitea.⁶⁴ Ministarstvo rekonstrukcije 1954. godine objavljuje operaciju izgradnje jeftinih standardiziranih projekata za masovne nastambe u predgrađima Pariza.⁶⁵ Izvan francuske, CIAM-ov urbanizam primjenjuje se na projektima izgradnje novih gradova, nekih sasvim od golog tla. Istodobno, francuska politička situacija je početkom 50ih vrlo složena – javlja se otpor u kolonijama, osobito u Alžiru, a prisutnost policije na ulicama Pariza pojačava osjećanje opresije među stanovništvom. Planovi rekonstrukcije predvidjeli su, u budućnosti, gradski centar oslobođen stanara radničke klase, za koju su izgrađeni "podobni" smještaji u "mirnim" predgrađima. U ovom trenutku, veza između opresivnog državnog aparata, dominantnog ekonomskog aparata i doktrine funkcionalističkog urbanizma postaje očita za mnoge. Većinu pariške sekcije SI, o kojoj je ovdje riječ, činili su mladi iz siromašnih obitelji, ilegalne izbjeglice iz Alžira, neurodivergentni umjetnici – ukratko, onaj dio populacije koji najviše osjeća djelovanje opresivnih društvenih aparata.⁶⁶

Sretna okolnost bila je dvostruko porijeklo članova SI i LI – s jedne strane, oni dolaze iz uvjeta koji pogoduju razvoju svijesti o političkim problemima; s druge strane, gotovo svi članovi prethodno su djelovali u umjetničkim pokretima, poput letrizma. Tako su uvidjeli propast dva velika projekta svog stoljeća – revolucionarni komunistički pokret ugušen je totalitarnim

⁶²Henri Lefebvre, "An Interview with Henri Lefebvre," Interviewed by Gallia Burgel, *Environment and Planning D: Society and Space*, 5 (1987), 29. <https://doi.org/10.1068/d050027>

⁶³ Mumford, *Grad u historiji*, 475.

⁶⁴ Mumford, *Designing the Modern City*, 230.

⁶⁵ *Ibid.*, 288.

⁶⁶ Više o svakidašnjem životu LI i SI u Parizu: Jean-Michel Mension, *The Tribe: Contributions to the History of the Situationist International & Its Time* (San Francisco: City Lights Books, 2001); McKenzie Wark, *The Beach Beneath the Street: The Everyday Life and Glorious Times of the Situationist International* (London: Verso, 2011).

sistemima i prevladavajućim kapitalizmom s jedne strane, a revolucionarni avangardni polet u umjetnostima stišava se u komercijalizirani apstraktizam s druge. Pošto je veliki dio društvenog života članova bio čvrsto vezan za različite dijelove grada Pariza i njihove osobitosti,⁶⁷ oni su u svakidašnjem životu izravno doživljavali posljedice urbanističkih preobrazbi nakon Drugog svjetskog rata – masovnu gradnju stambenih jedinica u predgrađima, transformaciju povijesnog centra u centar trgovine i potrošnje kao primjer nagle kapitalistički vođene revitalizacije određenih dijelova grada (npr. četvrt Les Halles u Parizu), jednako kao i naglo gašenje drugih.

Nekoliko letrista se 1952. godine ograđuje od I. Isouvog pokreta, za čiju naizgled avangardnu umjetničku praksu im se ne čini da odgovara na probleme svakidašnjice, te osnivaju najprije LI, a potom SI. Društveno-politički uvjeti za njih postaju nepodnošljivi, uviđaju da je urbani prostor mjesto na kojem se to stanje ocrtava i to kroz instituciju modernog urbanizma, a dostupne umjetničke prakse počinju shvaćati kao djelatnost koja bi mogla, da nije njezine institucionalne izoliranosti od svakidašnjeg života, učestvovati u promjeni tog stanja. Izuzetno dobro obaviješteni o političkim zbivanjima, novim tendencijama u umjetnosti i urbanizmu, te potaknuti marksističkom i francuskom neomarksističkom teorijom, situacionisti stvaraju vlastiti teoretski opus koji sagledava probleme urbanizma kao institucije koja na prostor projicira principe spektakularne ekonomije,⁶⁸ dok istodobno oblikuju jednu vrstu *radikalne urbane prakse* koja nastaje kao odgovor na depolitizaciju i autonomizaciju umjetnosti. S jedne strane, teorijska djelatnost, s druge strane "direktne akcije" – intervencije u urbanom prostoru ili prijedlozi za iste.

U situacionističkoj teoriji i praksi mogu se grubo izdvojiti dva povezana, ali nužno različita pristupa fenomenu urbanog. Oba se temelje na radikalnoj kritici modernog urbanizma, koja se vremenom razvija i poprimajući nešto od Lefebvreove teorije. U najranijim tekstovima nalazimo direktne napade na Le Corbusierovu arhitekturu i CIAM-ov funkcionalizam.⁶⁹ Kasnije

⁶⁷ Jean-Michel Mension, član Plemena, grupe koja je prethodila čak i Letrističkoj internacionali (i u kojoj je već upoznao Guy Deborda), piše podrobno o tome kako je njihov društveni život bio vezan za konkretne urbane prostore – u Parizu su se razlikovale teritorije različitih grupa, "sigurni" i "slobodni" prostori nasuprot onima koji su bili suviše kontrolirani, nepristupačni; prostori koji su izazivali ugodna ili neugodna osjećanja. Situacionistička "psihogeografija", izučavanje psihološkog utjecaja prostora na čovjeka, potječe već iz perioda Plemena.

⁶⁸ Pojam iz Debordovog teksta *Društvo spektakla* (1967) koji označava ekonomiju poznog kapitalizma.

⁶⁹ Usp. Ivan Chtcheglov, "Pravila novog urbanizma (1953)," *Anarhistička biblioteka*. Pristupljeno 24.02.2022. <https://anarhisticka-biblioteka.net/library/ivan-chtcheglov-pravila-novog-urbanizma-1>; Asger Jorn, "Architecture for Life (1954)," *Situationist International Online*. Pristupljeno 24.02.2022. <https://www.cddc.vt.edu/sionline/presitu/forlife.html>; LI, "Skyscrapers by the Roots (1954)," *Situationist*

se ova kritika produbljuje, povezujući probleme urbanizma i spektakularne ekonomije, odnosno položaja i uloge radničke klase u urbanoj problematici. Svi tekstovi usmjereni su na prevazilaženje funkcionalističke arhitekture i otpor projekciji spektakularne ekonomije na urbani prostor. Ipak, kad je riječ o konkretnim prijedlozima za subverzivnu praksu, SI oscilira između shvaćanja da se preobrazba može postići samo direktnim praksama na području već postojećeg grada (da se on treba "prisvojiti" i rabiti prema vlastitim željama) i fascinacije *modelima*, koja podrazumijeva arhitektonsko-urbanističke planove "novog grada", kao i "novog urbanistu".

Prvi, plodonosniji pol situacionističke kritike modernog urbanizma ostvaruje težnju ka potpunoj sprezi umjetničkog i političkog djelovanja i vraćanju umjetnosti u područje svakidašnjeg života, čineći ju ponovo potentnim sredstvom društvenog otpora. Zbog toga je najprije nužno odrediti SI kao specifičan primjer radikalne neoavangarde, utoliko što je njena kritika urbanizma, kao i kritika umjetnosti, zapravo kritika institucionaliziranja urbanog oblikovanja i umjetničke prakse, a njihov prijedlog deinstitucionalizirajuća praksa koja, protiveći se principima specijalizacije, integrira oboje u, Lefebvreovim riječima, jednu totalnu praksu.

2. Značaj određenja SI kao radikalne neoavangarde u kontekstu njene kritike urbanizma

Jedan od najznačajnijih aspekata situacionističke teorije je radikalna kritika umjetnosti u suvremenom društvu – njene uloge afirmatora vladajućeg poretka preuzete iz prošlosti i povezane s uvjetima progresivne podjele rada koja od umjetnika čini radnika-specijalistu, a od umjetnosti djelatnost izoliranu od svakidašnjeg života. Oni se protive suvremenom naglasku na umjetničku kritiku i insistiraju na potrebi za kritikom umjetnosti kao institucije. Kritika institucije umjetnosti kao onoga što posreduje između nje i svakidašnjeg života, tendencija ka povratku umjetnosti u područje svakidašnjice, osnova je određenja povijesnih avangardi u *Teoriji avangarde* (1974) Petera Bürgera. Odrediti SI kao radikalnu neoavangardu, koja umnogome nadilazi kriterije Bürgerove teorije, značajno je najprije zbog toga što ih sam autor izostavlja iz korpusa svoje studije, osobito kad govori o periodu neoavangardnih pokreta, a ni većina literature ih eksplicitno ne određuje na taj način, te još uvijek favorizira jednu neprikladnu podjelu. Bürgerov previd situacionističke aktivnosti mogao bi se objasniti kritikom koju mu upućuje Andreas Huyssen, smatrajući da on ostaje tek na površini problema, postavljajući tek jednostavno pitanje – prevazilazi li ovaj pokret dihotomiju umjetnosti i života ili ne. Huyssen smatra da bismo se trebali upitati kako su *točno, praktično* avangardisti transformirali uvjete proizvodnje i recepcije umjetnosti.⁷⁰ Ukoliko se fokusiramo na ova pitanja, vidjet ćemo kako neoavangardni projekat SI daleko nadilazi uspjehe povijesnih avangardi, te da joj uspijeva ostvariti zahtjev "neoavangarde" ukoliko taj pojam razumijevamo kao obnovu avangarde.

No, novi značaj ovog određenja leži u sljedećem. Ukoliko je shvaćena kao radikalna neoavangarda, ona to nije u svim aspektima i u svim trenucima svog djelovanja – jedna od osnovnih teza ovog teksta je da postoje dvije oprečne tendencije u tom djelovanju, koje se ne zasnivaju na opoziciji umjetničkog i političkog, nego na različitim pristupima kritici modernog urbanizma. Te kontradikcije nalažu prikladniju podjelu, do koje se može doći samo zajedničkim razmatranjem avangardne teorije i prakse SI i njezine kritike modernog urbanizma, pošto su one nerazlučive. Ono što je radikalno avangardno u njihovoj teoriji i praksi uopće, to zauzima i radikalno kritičku poziciju spram urbanizma, a momenti reakcionarnosti u kritici urbanizma

⁷⁰ Andreas Huyssen, "The Hidden Dialectic: Avantgarde – Technology – Mass Culture," u *Post-Impressionism to World War II*, uredila Debbie Lewer (Oxford: Blackwell Publishing, 2006), 222.

ogledaju se u neuspjehu ostvarenja avangardnog potencijala, odnosno izostanku avangardnog stava o ulozi umjetnosti u društvu. Zbog toga je važno postaviti SI, ili barem jednu njezinu tendenciju, kao radikalnu neoavangardu.

2.1. Neadekvatnost podjele na "umjetnički" i "politički" period

U sekundarnoj literaturi o SI prisutna je tendencija da se djelovanje grupe dijeli na "umjetnički" ili "arhitektonski" (do 1961. godine) i "politički" ili "militaristički" period,⁷¹ koji će se ispoljiti najjasnije 1968. godine, ali i ranije, u sve većem zanimanju za probleme radničkih pokreta i revolucija u kolonijama. Nekolicina autora, među njima osobito Frances Stracey, interpretira povijest SI pokazujući da je to gledište reduktivno.⁷² Straceyina argumentacija temelji se na direktnim iskazima grupe iz brojnih tekstova objavljenih u časopisima. "Ono novo mora se otkriti u isto vrijeme i u umjetnosti i u politici,"⁷³ pisat će eksplicitno u jednom od njihovih tekstova. Tu djelatnost odlikuje *jedinstvo umjetničkih i političkih oblika akcije* – SI nije tražila samo transformaciju umjetnosti, niti samo dokidanje jednog ekonomskog sistema, nego preobrazbu cijelog života u njegovom totalitetu.⁷⁴

Nadalje, Stracey pokazuje kako se 1961. godine situacionisti nisu prestali baviti problemima umjetnosti u suvremenom kontekstu, niti su prekinuli pojedinačne umjetničke eksperimente, koje su smatrali samo istraživanjem mogućnosti šire promjene. Ona razmatra njihovu jedinu izložbu u galerijskom kontekstu, *Destruktion RSG-6* (1963), upravo kako bi argumentirala neosnovanost podjele na periode, ali i stava da se tu radi o čistom umjetničkom izričaju. U tekstu objavljenom uz izložbu⁷⁵ Debord se eksplicitno izjašnjava o položaju SI – ona je *istodobno* umjetnička avangarda, eksperimentalno istraživanje slobodne konstrukcije svakidašnjeg života i praktična artikulacija nove revolucionarne kontestacije.⁷⁶

⁷¹Miriam D. Maayan, "From Aesthetic to Political Vanguard: The Situationist International, 1957-1968," *Arts Magazine* 65 (Januar 1989), 49-53.

⁷² Frances Stracey, *Constructed Situations: A New History of the Situationist International* (London: Pluto Press, 2014), 3.

⁷³ SI, "Prioritetna komunikacija (1962)," *Anarhistička biblioteka*. Pristupljeno 24.02.2022. <https://anarhisticka-biblioteka.net/library/situacionisticka-internacionala-prioritetna-komunikacija>

⁷⁴ Stracey, Frances. *Constructed Situations*, 3.

⁷⁵ Guy Debord, "Situationists and the New Forms of Action in Politics and Art (1963)," u *Guy Debord and the Situationist International: Texts and Documents* (Cambridge, London: The MIT Press, 2002).

⁷⁶ Ibid., 159.

Istinski značaj djelovanja ove grupe kroz pune dvije decenije ustrajno je protivljenje fragmentiranom proučavanju različitih aspekata svakidašnjeg života. Tekst "Novi oblici akcije u umjetnosti i politici" (1963) može se shvatiti kao izraz nestrpljivosti uslijed nerazumijevanja unitarnog projekta SI – u tom tekstu pišu o ujedinjenoj viziji umjetnosti i politike, što nipošto ne znači subordiniranje umjetnosti politici,⁷⁷ kao što su im kritičari često zamjerali zbog navođenja nekih primjera u kojima je umjetnost rabljena kao sredstvo ratne akcije.⁷⁸ Korištenje umjetničkih djela u ovim primjerima vidjeli su kao rijetke trenutke kad se umjetnost istinski, na nivou svakidašnjice, povezuje sa životom, s onim što je od presudne važnosti jednoj grupi ljudi u određenom trenutku.⁷⁹

2.2. Sprega umjetničkog, političkog i svakidašnjeg života

Teorija avangarde Peterga Bürgera polazi od definiranja pojma institucije umjetnosti – to je "aparatus distribucije, kao i vladajuće predstave o umjetnosti koje u jednoj epohi suštinski određuju recepciju dela".⁸⁰ Institucija umjetnosti posreduje između pojedinačnog djela i društva. On zauzima marksističku poziciju, razmatrajući povijesnost te institucije, koja je u suprotnosti s nekim idealističkim, ahistorijskim shvaćanjima.⁸¹ Argumentira da je umjetnost djelatnost koja *u građanskom društvu*, pod utjecajem ideala esteticizma, zauzima autonomnu poziciju. Puna diferenciranost neodvojiva je od tendencije građanskog društva ka progresivnoj podjeli rada, u kojoj umjetnost postaje podsistem "čiji pojedinačni proizvodi teže da više ne preuzimaju nikakvu društvenu funkciju".⁸²

Pokrete historijske avangarde Bürger definira kao one umjetničke pokrete koji reagiraju na to odvajanje putem kritike umjetnosti koja više neće funkcionirati u okvirima institucije, promatrajući pojedinačna djela, nego kritizirati instituciju umjetnosti u cjelini.⁸³

⁷⁷ Ibid., 160.

⁷⁸ Nejasnoće su potekle iz primjera "dobre upotrebe umjetnosti", koju su rado navodili – grupa naoružanih studenata u Caracasu, Venezueli, koji su 1963. izveli oružanu pljačku izložbe francuske umjetnosti i ponudili umjetnine kao otkup političkih zarobljenika; drugi primjer je Bakuninov prijedlog da se tijekom Dresdenskog ustanka slike iz muzeja postave ispred barikada, ne bi li odvratili trupe od paljbe. Usp. Debord. "Situationists and the New Forms of Action in Politics and Art," 161.

⁷⁹ Ibid.

⁸⁰ Peter Bürger, *Teorija avangarde* (Beograd: Narodna knjiga/Alfa, 1998), 33.

⁸¹ Izraženih, primjerice, u tekstovima Clementa Greenberga.

⁸² Bürger, *Teorija avangarde*, 48.

⁸³ Ibid., 32.

Besposljedičnosti umjetnosti u građanskom društvu avangarda ne bi trebala, smatra Bürger, suprotstavljati umjetnost koja ima posljedice u okvirima tog društva, nego isključivo hegelovski princip prevazilaženja umjetnosti u životnoj praksi. "(...) umjetnost ne treba da bude jednostavno uništena, nego prenetu u životnu praksu gde bi, iako u izmenjenom obliku, mogla da bude očuvana."⁸⁴ Umjetnost avangarde ne prenosi se u postojeću, nego treba potaknuti stvaranje nove životne prakse.

Situacionistički stav o prevazilaženju umjetnosti uopće se ne razlikuje od navedenog⁸⁵ – već 1952. godine LI govori o tome da treba djelovati u skladu s prevazilaženjem umjetnosti. "Manifest o konstruisanju situacija" počinje riječima: "Naše doba prisustvuje smrti estetike".⁸⁶ Kraj estetike nije nešto što tek treba postići, nego nešto što se već dogodilo i što obesmišljava dalje stvaranje pojedinačnih umjetničkih djela. Dekompozicija umjetnosti modernizma shvaćena je kao "historijski nužan stupanj umjetničke proizvodnje, koja služi datim ciljevima i nestaje zajedno s njima."⁸⁷ Estetika novih ciljeva predstavljala bi princip po kojem su sva djelovanja, "umjetnička" i druga, usmjerena ka kraju *preživljavanja* i početku *apsolutnog življenja*.⁸⁸ Preživljavanje je situacionistički pojam koji opisuje način života pod jarmom imperativa morala i efikasnosti suvremenog utilitarističkog društva upravljenog ka kvantitativnom ekonomskom razvoju.⁸⁹ Postat će jasno da ovi tekstovi rabe riječ umjetnost samo zato što konotira aktivnosti bez određene funkcije, neutilitaristički princip oblikovanju svakidašnjice. Za vlastite akcije u umjetnosti (koje situacionisti nikad ne napuštaju u potpunosti) tvrde da su tek "istraživanja mogućnosti za direktnu akciju u svakodnevnom životu"⁹⁰ – i tako ih treba promatrati. U istom tekstu najavljuju djelokrug svojih aktivnosti – posvetiti se *dokolici*, odnosno korištenju vremena i prostora koje nije zasnovano na ekonomskoj efikasnosti; izvršiti "situacionistički prevrat svih

⁸⁴ Ibid., 76.

⁸⁵ SI, "The Use of Free Time (1960)," u *Situationist International Anthology*. Bureau of Public Secrets, uredio Ken Knabb, 74-75. (Bureau of Public Secrets, 2006)

⁸⁶ Debord, "Manifest o konstruisanju situacija," *Anarhistička biblioteka*. Pristupljeno 24.02.2022. <https://anarhisticka-biblioteka.net/library/guy-debord-manifest-o-konstruisanju-situacija>

⁸⁷ LI, "Duboki san i njegovi klijenti: Potlač br. 16, Veliki Potlač," *Anarhistička biblioteka*. Pristupljeno 24.02.2022. <https://anarhisticka-biblioteka.net/library/letristica-internacionala-veliki-potlac#toc53>

⁸⁸ Debord, "Manifest o konstruisanju situacija."

⁸⁹ Jedan od osnovnih pojmova Vaneigemove *Revolucije svakodnevnog života* (1967), preuzet iz Lefebvreove teorije.

⁹⁰ Debord, "Manifest o konstruisanju situacija."

životnih trenutaka" kroz *igru*, još jednu aktivnost nejasne funkcije. Cilj je pronalaženje novih oblika ponašanja, intervenciju u svakidašnjici zasnovanu na čovjekovim željama i strastima.⁹¹

Budući da SI promatramo kao "istinski" neoavangardnu grupu, treba ponešto reći o načinu na koji se SI postavlja u odnosu na povijesne avangarde, a s obzirom na zahtjev totalnog avangardnog pristupa, te o njihovom odnosu prema suvremenim stremljenjima. Situacionisti su pisali o Dadi, osobito berlinskoj sekciji, kao jedinom uzoru iz pokreta povijesne umjetničke avangarde, i to zato što je u Berlinu Dada bila povezana s radničkim pokretom.⁹² Ipak, situacionisti im zamjeraju posve negativan pristup, neprepoznavanje značajnih aspekata prošlih revolucionarnih akcija koje bi se mogle upotrijebiti u suvremenim uvjetima.⁹³ Oni ne smatraju ni da su dadaisti uspjeli zaista uvesti umjetnost u totalni projekat preobrazbe svakidašnjeg života, što za njih znači "prevazilaženje umjetnosti". Ipak, ne ponavljajući grešku prethodnice, uviđaju vrijednost nekih aspekata njihovog negativnog gledišta.⁹⁴

Nadrealizam je umjetnički pokret prema kojem situacionisti imaju ambigvitetan odnos. U jednom od tekstova LI, "Manifest o konstruisanju situacija", prepoznaje se značaj nadrealizma "u tome što je ukazao na poeziju kao na prosto sredstvo za doseganje skrivenog života, koji bi bio vredniji življenja".⁹⁵ No, Debord će ga kritizirati zbog toga što uvijek podliježe svojoj reakcionarnoj strani, eskapističkom etosu koji se očituje u pretjeranoj oslonjenosti na nesvjesno i nostalgичnom posezanju za tradicionalnim umjetničkim formama, čak i ako je druga njegova strana stvarna želja da se nametne novi način života.⁹⁶ Sredstva koja su oni koristili mogla bi se iznova upotrijebiti, ali uključujući ih u kolektivne i konkretne eksperimente na nivou

⁹¹ LI, "Buka i Bes: Potlač br.6, Veliki Potlač," *Anarhistička biblioteka*. Pristupljeno 24.02.2022. <https://anarhisticka-biblioteka.net/library/letristica-internacionala-veliki-potlac>

⁹²SI, "Raoul Hausmann i Guy Debord: Prepiska o dadi i 'neodadaizmu' 1963-1966," *Anarhistička biblioteka*. Pristupljeno 24.02.2022. <https://anarhisticka-biblioteka.net/library/raoul-hausmann-i-guy-debord-prepiska-o-dadi-i-neodadaizmu>

⁹³ Raoul Vaneigem, "Rasprava o svakodnevnom životu za dobro mlade generacije (1967)," *Anarhistička biblioteka*. Pristupljeno 24.02.2022. <https://anarhisticka-biblioteka.net/library/raoul-vaneigem-rasprava-o-svakodnevnom-zivotu-za-dobro-mlade-generacije>

⁹⁴Guy Debord, "Izveštaj o konstruisanju situacija i uslovima za organizovanje međunarodnog pokreta situacionističke orijentacije (1957)," *Anarhistička biblioteka*. Pristupljeno 24.02.2022. <https://anarhisticka-biblioteka.net/library/guy-debord-izvestaj-o-konstruisanju-situacija-i-uslovima-za-organizovanje-medjunarodnog-pokreta1957>

⁹⁵ Debord, "Manifest o konstruisanju situacija."

⁹⁶ Guy Debord, "Contribution to the Debate *Is Surrealism Dead or Alive*" u *Guy Debord and the Situationist International: Texts and Documents*, 67.

svakidašnjice.⁹⁷ Smatrao je da je progresivnost nadrealizma, iako "samo na nivou krhke namjere", u viđenju umjetnosti kao totalnog projekta za drugačiji i puniji svakidašnji život.⁹⁸ Bürger primjećuje da je njihov značaj u tome što hoće provocirati neobično, učiniti se *subjektom neobičnih situacija*.⁹⁹ Osnovna nit ove namjere zaista odgovara situacionističkom "stvaranju situacija", ali ona ne doseže nivo totalne preobrazbe svakidašnjeg života, jer ga ne vidi kao *posve nepodnošljivog*. Okretanje teorije SI kritičkom marksizmu zaista je imalo najveći utjecaj na njihov otklon od drugih avangardnih pokreta i ka ideji umjetnosti kao sredstva za totalnu preobrazbu života – vrlo je izvjesno da taj pristup i u ovom slučaju preuzimaju iz Lefebvreove teorije svakidašnjeg života. U prvom tomu *Kritike svakidašnjeg života* (1946) on prepoznaje nadrealizam kao *simptom* nepodnošljivosti svakidašnjeg života, ali simptom koji ju ne prepoznaje,¹⁰⁰ te ostaje na rubu svakidašnjice, čas s namjerom da intervenira u njoj, čas nastojeći da ju transcendirira. Vidimo da su ova dva pokreta historijske avangarde imala ključnu ulogu u obrazovanju misli SI o odnosu umjetnosti i društvene stvarnosti.

Prema suvremenoj umjetnosti SI se također negativno određuje. Oni osuđuju umjetnost apstraktnog slikarstva kao reakcionarnu jer učvršćuje kult umjetničkog genija, te ideju umjetničkog djela kao proizvoda i vlasništva. Iz istog razloga odbacuju neoavangardne apropijacijske prakse poput Neodade i Pop-arta. Tekstovi s kraja 50ih i početka 60ih pokazuju da su izvrsno upoznati sa suvremenim praksama u evropskoj i američkoj umjetnosti,¹⁰¹ među kojima osobito kritiziraju happening.¹⁰² Za SI, cilj happeninga je integrirati temporalnost u umjetnost, dok preobrazba svakidašnjeg života znači utopiti umjetnost u iskustvo temporalnosti.¹⁰³ Zamjeraju im, dakle, ponovno uokvirivanje iskustva u institucije umjetnosti.¹⁰⁴

⁹⁷ Ibid., 68.

⁹⁸ Guy Debord, "To Constant, 8 August 1958," *Not Bored!*. Pristupljeno 24.02.2022. <http://www.notbored.org/debord-8August1958a.html>

⁹⁹ Bürger, *Teorija avangarde*, 101.

¹⁰⁰ "To stanje podražavane polu-neuroze, ta polu-komedija, katkad upola prihvaćeni infantilizam dozvoljavaju "modernom" intelektualcu da odbije daleko od svojih usana gorki kalež uistinu nepodnošljivog svakidašnjeg života – koji će ostati takav, dok ne bude transformiran, i dok svijest ne bude zasnovana na novim temeljima." (Lefebvre, *Kritika svakidašnjeg života*, 104.)

¹⁰¹ Tekstovi "The Absence and its Customers" (1958), "The Meaning of Decay in Art" (1959), "Once Again, on Decomposition" (1961).

¹⁰² SI, "The Avant-Garde of Presence (1963)," u *Guy Debord and the Situationist International: Texts and Documents*, 147.

¹⁰³ Ibid., 141.

Kao što ustvrđuje Benjamin H. D. Buchloch, svi činovi aproprijacije elemenata "niske" ili "masovne" kulture u "visoku umjetnost" (neo)avangarde ne uspijevaju premostiti jaz između umjetnosti i života, nego upravo učvršćuju ovu opoziciju, i to zato što počivaju na njoj, kao i na osobitoj poziciji umjetnika-pojedinca koji se konstituira kao subjekt novog djela (te vlasnik intelektualne i kulturne svojine), koje time nužno ponovo ulazi u sustav distribucije (tržište), oblik cirkulacije (robu) i sustav kulturne legitimacije (instituciju umjetnosti).¹⁰⁵ Postajući proizvodom kulture, prisvojeni element i sam umjetnički čin prestaju biti politički djelatni, te tako legitimiziraju ono što nastoje subvertirati.¹⁰⁶ Prema marksističkoj teoriji, intelektualna svojina referira na njezin karakter privatnog vlasništva – pravo na intelektualnu svojinu najprije je ekonomsko pravo, što implicira imovinski status umjetničkog djela. Aproprijacija, ukoliko priznaje to pravo, učvršćuje ove odnose. Situacionističko načelo primjene diverzije upravo je poricanje principa intelektualnog vlasništva i počiva na ideji o "kulturnom komunizmu" – elementi svih proizvoda kulture mogu se prema tom načelu slobodno preuzimati i preinačiti, uvodeći ih u novi kontekst, za nove potrebe i ciljeve.¹⁰⁷ Iako su divertirali uglavnom književne tekstove i umjetnička djela, situacionisti su anticipirali divertiranje na širem planu. Već 1956. godine, Wolman i Debord pišu o tome da je cilj doći do *ultradiverzije*, primjene diverzije u svakodnevnom društvenom okruženju.¹⁰⁸ Tad će biti divertirani cijeli gradovi, svakodnevne aktivnosti, *čak i pojedinci*. Totalna preobrazba svakidašnjeg života bila bi zapravo najpotpuniji oblik diverzije. Očita razlika u odnosu na avangardnu i postmodernističke aproprijaciju također je promjena smjera – situacionisti ne prisvajaju iz svakidašnjeg života za umjetnost, nego iz umjetnosti za svakidašnji život. Situacionistički pojam "radikalne subjektivnosti" kao

¹⁰⁴ Happenings također optužuju za potpunu političku pasivnost, koja se ogleda u naivnosti zahtjeva za participacijom – njega smatraju besmislenim zato što čovjek nema nijedan stvarni razlog da se za tu umjetnost interesira: nisu mu poznati uslovi ni razlozi njenog nastajanja, on ni na koji način nije učestvovao u njenom razvoju, nego je doveden pred svršen čin koji mu je stran, čije porijeklo ni značenje mu nije blisko.

¹⁰⁵ Figura autora uopće je shvaćena kao moderna pojava povezana s kapitalističkom ekonomijom. Roland Barthes u eseju "Smrt autora" datira njezinu pojavu u doba engleskog empirizma i francuskog racionalizma, koja veliča "lični prestiž pojedinca" a prethodi izraženoj dominaciji individualizma u kapitalističkom društvu.

¹⁰⁶ Benjamin Buchloch, "Parody and Appropriation," u *Neo-Avantgarde and Culture Industry. Essays on European and American Art from 1955 to 1975* (Cambridge, London: MIT Press, 2000), 349-351.

¹⁰⁷ Guy Debord i Gil J. Wolman, "Uputstvo za primenu diverzije (1956)," *Anarhistička biblioteka*. Pristupljeno 24.02.2022. <https://anarhisticka-biblioteka.net/library/guy-debord-i-gil-j-wolman-uputstvo-za-primenu-diverzije>

¹⁰⁸ Ibid.

individuacije koja se postiže samo kroz kolektivne prakse također radikalno izlazi iz modernog individualističkog koncepta koji čuva figuru umjetničkog genija.¹⁰⁹

Umjetnička kritika, taj "spektakl na kvadrat",¹¹⁰ za situacioniste predstavlja još veći problem kao disciplina koja sav napor ulaže u očuvanje institucije umjetnosti. Kritičar je specijalizirani "idealni" konzument umjetnosti. Akcija protiv Međunarodnog skupa kritičara umjetnosti 1958. godine u Bruxellesu jedna je od mnogih disruptivnih situacionističkih akcija s ciljem podrivanja rada institucija.¹¹¹ Izdvojit ćemo nekoliko točaka obraćanja koje je bilo štampano i podijeljeno prisutnim kritičarima na sve načine (dijelili su ih na ulazu, ispuštali s prozora na vrhu zgrade u kojoj se održavao skup, pozivali kritičare telefonom i čitali ih) – glavni nedostatak moderne umjetničke kritike je to što, uslijed specijalizacije, nije uspjela sagledati kulturu kao cjelinu, te zanemaruje "eksperimentalne pokrete koji ju nadilaze" (misle na sebe) kao disciplinu čija kritika ne operira pojmovima koji mogu obuhvatiti njihovu *integralnu* djelatnost; predstavnici su lažnih sukoba unutar spektakla (spektakl otpora umjesto otpora spektaklu), održavajući institucionalne okvire.¹¹²

Situacionistička kritika umjetnosti podrazumijeva kritiku svake druge djelatnosti koja se izdvaja u čahuru uske specijalizacije. Oni se nalaze u točki u kojoj se kulturna avangarda može definirati jedino združivanjem s političkom avangardom, potiskujući ju *kao takvu*.¹¹³ Bave se kritikom umjetnosti jer je to način da se odrede prema bliskom institucionalnom kontekstu iz kojeg dolaze članovi grupe. Bave se političkim pitanjima zato što su svjesni da su to pitanja društva uopće od kojih se niti jedan njegov aspekt ne može ograditi. Totalnu preobrazbu vide u preobrazbi na polju urbanog fenomena zato što je to njihovo neposredno okruženje. Njihova kritika i osobito njihova praksa vezana je za uvjete lokalnog društvenog prostora i njegove materijalne datosti, ne polazi od udaljene točke zauzete sredstvima "objektivne spoznaje", nego iz subjekta čiju perspektivu određuju sve materijalne i društvene prilike.

¹⁰⁹ Radikalna subjektivnost pojam je detaljno razvijen u knjizi Raoula Vaneigema *The Revolution of Everyday Life*.

¹¹⁰ Guy Debord, "Za revolucionarnu procenu umetnosti (1961)." *Anarhistička biblioteka*. Pristupljeno 24.02.2022. <https://anarhisticka-biblioteka.net/library/guy-debord-za-revolucionarnu-procenu-umetnosti>

¹¹¹ "Divertirana" nedjeljna propovijed u crkvi Notre-Dame (članovi LI Michel Moor i Serge Berna) vjerovatno je najčuveniji primjer. Ivan Chtcheglov je zbog svojih (gotovo ostvarenih) planova za rušenje Eiffelovog tornja proveo nekoliko godina u ustanovi za mentalno oboljele.

¹¹² SI, "Action in Belgium Against the International Assembly of Art Critics (1958)," u *Situationist International Anthology*, 59-60.

¹¹³ Guy Debord, "To Robert Estivals, 15 March 1963," *Not Bored!*. Pristupljeno 24.02.2022. <http://www.notbored.org/debord-15March1963.html>

SI prepoznaje umjetnost kao jedino polje kojim ne vlada funkcionalizam potreba, nego mogućnost ispoljavanja ljudskih želja, u kojem se postavljaju pitanja o ljudskom životu. Ona je istodobno meta komercijalne kooptacije i izdvojena kao specijalizirana autonomna aktivnost, geto kreativnosti, koji služi kao izgovor alijenacije svih drugih aktivnosti. Tako polje umjetnosti i njezina kritika oslikavaju osnovne antagonizme suvremenog života uopće.¹¹⁴ Od početka do kraja djelovanja SI, u praksi se manje ili više ispoljavao isti stav o umjetnosti – SI ne traži svoje mjesto u trenutnoj umjetničkoj instituciji, već način njezina podrivanja. Kulturna avangarda vezana je isključivo za svakidašnji život, odnosno vrijeme-prostor *sada*, ono što čovjeka okružuje i uvjetuje, i u čijoj preobrazbi on može učestvovati, ono što je neposredno prisutno i blisko.

Kao što je nekada i buržoazija, u fazi svog uspona, morala nemilosrdno da likvidira sve što je nadilazilo običan zemaljski život (nebesa, večnost), tako se i revolucionarni proleterijat (...) mora odreći svega što nadilazi svakodnevni život ili se pravi da ga prevazilazi: spektakla, "istorijskih" ukaza i objava, "veličine" vođa, misterije specijalizacije, "besmrtnosti" umetnosti i njenog značaja, bez dodirnih tačaka sa životom. Drugim rečima, mora se odreći svih nusproizvoda večnosti, koji su opstali samo zato da bi poslužili kao oružje sveta vladara.¹¹⁵

Na istom tragu je situacionistička kritika modernog urbanizma. To je uočljivo na primjeru njihova stava prema gradskim spomenicima kojeg, izvjesno, preuzimaju od Mumforda. On smatra da se spomenici koji više nemaju simbolički značaj za zajednicu ne mogu opravdati.¹¹⁶ Jedan od najzanimljivijih situacionističkih tekstova o gradu, "Planovi za racionalno uljepšavanje Pariza" (1955), proglašava da treba uništiti "ljepotu koja u sebi ne nosi obećanje sreće",¹¹⁷ odnosno koja ne simbolizira potrebe zajednice, nego opresivne aparate na djelu u urbanoj sredini. Svi prijedlozi teksta odnose se na divertiranje urbanih elemenata Pariza, pretvarajući ih u

¹¹⁴ Guy Debord, "Preliminaries Toward Defining a Unitary Revolutionary Program (1960)," u *Situationist International Anthology*, 391.

¹¹⁵ Guy Debord, "Perspektive svesne promene svakodnevnog života (1961)," *Anarhistička biblioteka*. Pristupljeno 24.02.2022. <https://anarhisticka-biblioteka.net/library/situacionisticka-internacionala-perspektive-svesne-promene-svakodnevnog-zivota>

¹¹⁶ Lewis Mumford, "The Death of the Monument," u *Circle: International Survey of Constructive Art*, uredili B. Nicholson, N. Gabo i B. Hepworth, 236-270. (London: Faber and Faber, 1937).

¹¹⁷ LI, "Planovi za racionalno ulepšavanje Pariza: Potlač br. 20, Veliki Potlač," *Anarhistička biblioteka*. Pristupljeno 24.02.2022. <https://anarhisticka-biblioteka.net/library/letristicka-internacionala-veliki-potlac>

novu "uzbudljivu" sredinu.¹¹⁸ Ipak, najznačajnije je pitanje sakralnih objekata, grobalja, muzeja i ostalih spomenika, a prethodno spomenuta proklamacija odnosi se na njih. Predlažu rušenje ili divertiranje crkava u kuće strave i užasa, odbacujući sve estetske prigovore. Umjetnine i drugi kulturni proizvodi se ne moraju sasvim uništiti niti "korisno upotrijebiti" (kako je to bio slučaj s ruskim konstruktivizmom). Situacionisti predlažu tek ukidanje institucije umjetnosti i projekcija svih institucija uopće na urbanom tkivu, te uvođenje postojećih kulturnih proizvoda, iz neutilitarnih poriva, u nove prakse čiji cilj je poboljšati, proširiti svakidašnji život, polazeći iz "radikalne subjektivnosti" i prakse, a ne objektivne znanstvene spoznaje i plana.

2.3. Nužnost nove podjele – negacija i "negacija i preludij"

Iako se pristup koji dijeli SI na dva perioda pokazao problematičnim i neprikladnim, ostaje problem golemih kontradikcija u tekstovima i praksama SI, koje su i bile prvobitni poticaj za podjelu, te ostaju problem koji bi se trebao razmotriti. Čini se da su u djelatnosti SI od početka postojale dvije tendencije, mada ne jasno diferencirane, jer su se koristile istom retorikom. Nekolicina članova – Debord, Gil Wolman, Raoul Vaneigem, Michele Bernstein, u izvjesnoj mjeri Asger Jorn i drugi – redovno insistiraju na tome da je krajnji cilj svih aktivnosti SI potpuno preplitanje umjetnosti i svakidašnjice, kao i potpuno odricanje od specijalizacije, u svrhu ekspanzije svakidašnjeg života. Na samim počecima LI, Debord piše da je sva njihova djelatnost podređena istraživanju mogućnosti za *direktnu akciju u svakidašnjem životu*.¹¹⁹ "Pre svega, smatrao da se ovaj svet mora promeniti. Težimo najpotpunijem oslobađanju društva i života u kojima se osećamo zatočenim. (...) Naš zadatak se i sastoji u primeni i pronalaženju novih oblika delovanja, koji se najlakše mogu otkriti u oblasti kulture i ponašanja, ali koji se moraju primeniti u interakciji sa svim ostalim revolucionarnim promenama."¹²⁰

Upravo je "stvaranje situacija", osnovna djelatnost koju si grupa propisuje, osobit način rabljenja prostora i vremena kako bi se obrazovala jedna praksa koja na taj način preobražava svakidašnji život i čiji temeljni princip je efemernost, utopljenost u konkretno prostor-vrijeme,

¹¹⁸ Ukinuti ulično osvjetljenje na strateški odabranim mjestima, osloboditi pristup zatvorima kao atrakcijama, načiniti tajne puteve preko krovova, izmijeniti nazive ulica i trgova (npr. Dijalektički spomen na groznicu i kinin) kako bi se postigli iznenađujući psihogeografski efekti.

¹¹⁹ Debord, "Manifest o konstruisanju situacija."

¹²⁰ Debord, "Izveštaj o konstruisanju situacija i uslovima za organizovanje međunarodnog pokreta."

"sada" svakidašnjeg života.¹²¹ Oni uglavnom ne gube iz vida taj cilj. Na osnovu prethodno izložene teorije, ova tendencija smatrala bi se istinski avangardnom.

Na drugom polu nalazimo tendenciju nekoliko umjetnika i arhitekata, članova SI koji ne odbacuju svoju raniju specijaliziranu umjetničku i arhitekturnu praksu (većina njih je zbog toga isključena iz grupe). Među njima su izuzetno značajni Ivan Chtcheglov i Constant, članovi čija teorija i praksa se suštinski otklanja od avangardne tendencije, ali iz neshvatljivih razloga dugo ostaje velikim dijelom djelatnosti SI, te ju podržava sam Debord. Radikalna pozicija bila im je privlačna, što pokazuje i činjenica da su posve preuzeli njezinu retoriku, ali uistinu, oni ju ne uspijevaju do kraja prihvatiti. Nepomireni s nedostatkom nacrt, *programa*, čvrstog *modela*, sa spontanošću pristupa koja odlikuje prvu tendenciju, oni se vraćaju arhitekturnim modelima, nacrtima ili tekstovima koji se u svojoj pažnji posvećenom detaljnom ocrtavanju programa za budućnost daju usporediti s progresističkim. Iako je potka *cjelokupne* njihove djelatnosti bila radikalna kritika institucije umjetnosti i institucije modernog urbanizma, izvjesni situacionistički tekstovi i prakse pokazuju jednu reakcionarnu tendenciju, koja ih upravo vraća u okvire tih dvaju institucija.

Tu tendenciju odlikuje posve negativan pristup – njezina kritika urbanizma temelji se na potpunom odbacivanju tradicionalne slike grada, tradicionalnog procesa proizvodnje i uloge umjetnosti u urbanom životu. Paradoksalno, to je upravo ono što ju čini reakcionarnom. Potpuna negacija postojećih modela nužno je pretpostavljala potrebu za novim modelima – tako je njezin krajnji izraz Constantov utopijski grad, Novi Babilon, koji ne predstavlja subverziju, nego model *novog urbanizma* koji, pošto počinje od izvjesne *terra nullius*, reproducira sve elemente prvobitno kritizirane doktrine: demijuršku ulogu arhitekta/urbaniste, potrebu za specijaliziranom djelatnošću planiranja na crtačkoj ploči, model grada koji svojom preskriptivnošću podsjeća na CIAM-ove idealne gradove. Ukoliko se odriču funkcionalizma kao niti vodilje urbanog planiranja, oni vlastito planiranje samo podređuju novom programu.

Diverzija je bila jedna od osnovnih situacionističkih tehnika i sažima se u Debordovo tezi iz *Društva spektakla* da je potrebno služiti se jezikom spektakla protiv samog spektakla,

¹²¹ Stracey pridaje veliki značaj ovom aspektu situacija – SI je avangarda u najužem smislu jer ne samo da daje kritiku institucije umjetnosti kao izdvojene iz života, nego je njezina glavna djelatnost življenje/stvaranje prolaznog trenutka, direktna intervencija u sada.

rabiti sve postojeće proizvode jedne kulture kako bi se ona subvertirala, no uz izvjesno *skretanje*.¹²² Situacionisti ju nazivaju i "negacija i preludij".¹²³ Avangardnu tendenciju karakterizira potreba da se intervenira u postojećim institucijama umjetnosti i urbanizma, koristeći se raspoloživim sredstvima kako bi ih se prevazišlo. Za razliku od reakcionarne tendencije, koja svoju kritiku gradi isključivo na negaciji funkcionalističkog urbanizma, ona također preuzima već postojeću kritiku, poput Lefebvreove i Mumfordove, te ju kombinira s drugim utjecajima i na osnovu nje gradi vlastitu.

Tako možemo razlikovati dvije tendencije u okviru cjelokupne djelatnosti SI, koje se odlikuju najprije dvama različitim pristupima – negacije i negacije-i-preludija. Jedna od njih, kako će biti pokazano, najdalje razvija avangardni zahtjev za potpunim preplitanjem umjetnosti i života, dok druga, upravo zbog neupitne negacije, ne ostvaruje svoj avangardni potencijal. Ipak, polazna točka i osnovni problem koji SI nastoji riješiti ovim različitim pristupima je isti – istodobna kritika institucionalizacije urbane i umjetničke prakse. Tako je najprije značajno osvrnuti se na njihovu direktnu kritiku modernog urbanizma, a potom izložiti pojedinosti oba pristupa, kako bi se temeljito argumentirala nužnost i kriterij nove podjele.

¹²² Guy Debord, *Društvo spektakla i komentari društvu spektakla*.

¹²³ Guy Debord, "Détournement as Negation and Prelude," u *Art in Theory 1900-2000* (Oxford, Cambridge: Blackwell Publishing, 2002), 697-698.

3. Kritika urbanizma kao zajedničko polazište dvije tendencije SI

U ovom poglavlju bit će izložena situacionistička kritika modernog urbanizma i funkcionalizma uopće, uvodeći i druge teze već postojeće kritike na koju se ona jednim dijelom naslanja. Na prvom stupnju, ona predstavlja samo odklon od funkcionalizma – teži pojednostavljenjima i prilično je reduktivna, fokusira se tek na posljedice CIAM-ove prakse. Ipak, značajna je jer predstavlja odgovor na lokalne urbane uvjete s kojima je pariška sekcija imala neposredan dodir i na koje je usmjerila svoju eksperimentalnu praksu. Na drugom stupnju, ona je usmjerena protiv urbanizma kao projekcije povijesno specifičnih uvjeta urbane krize neodvojive od industrijalizacije, uznapređovalog kapitalizma i uopće onoga što će Guy Debord nazvati "društvom spektakla".

3.1. Kritika funkcionalističke arhitekture

Za Lewisa Mumforda, grad je "geografski pleksus, gospodarska organizacija, institucionalni proces, teatar društvenog djelovanja i estetski simbol kolektivnog jedinstva", grad "njeguje umjetnost i jest umjetnost, stvara teatar i jest teatar".¹²⁴ Mumfordova teza o gradu kao poprištu društvene drame imala je veliki utjecaj ne samo na situacioniste nego i na suvremenu teoriju urbanog.¹²⁵ Prva i najznačajnija SI kritika upućena funkcionalizmu odnosi se na otuđenje – nedostatak tokova prisne komunikacije izazvan "pročišćenjem" kaosa industrijskog grada – koje se pogoršava kroz proces eksplozije-implozije grada, njegova pretjeranog širenja i posljedičnog razuđivanja koje prijeti slikom Doxiadesovog "ekumenopolisa", kvazi-urbanog područja koje bi prekrilo cijelu površinu Zemlje. Za Mumforda, društvena drama može izgubiti

¹²⁴ Lewis Mumford, "What is a City," u *The City Reader*, uredili Richard T. LeGates i Frederick Stout (Milton Park, Abingdon, Oxon: Routledge, 2016), 112.

¹²⁵ Kritika koju Jane Jacobs, autorica utjecajne knjige *The Death and Life of Great American Cities* (1961), upućuje oblikovanju američkih gradova, odnosi se upravo na nedostatak komunikacije među stanovnicima uslijed "raskrčenog nereda" koji je posljedica CIAM-ovog urbanizma. Tkivo grada ne samo da mora biti zgusnuto, piše ona, ulice trebaju biti pod budnim okom stanara. Građani se moraju susretati, njihovi putevi ispreplitati – ukratko, grad i osobito gradska jezgra moraju biti mjesto urbane drame. William Whyte izjednačava gradski trg s pozornicom, ulice i uglovi trebaju biti mjesta žive djelatnosti tijekom cijelog dana, manifesto Allana Jacobsa i Donalda Appleyarda, teorija grupe New Urbanism iz 90ih – svi izuzetno značajni pomaci u shvaćanju urbane sredine na neki način referiraju na Mumfordovu teoriju i to upravo ovaj njezin aspekt. Vidjeti: Jane Jacobs, *The Death and Life of Great American Cities: Orig. Publ. 1961* (New York: Vintage Books, 1992); William H. Whyte, *The Social Life of Small Urban Places* (Washington D. C.: Conservation Foundation, 1980); Allan Jacobs & Donald Appleyard "Toward an Urban Design Manifesto," *Journal of the American Planning Association* 53, no. 1 (1987), 112-120. DOI: [10.1080/01944368708976642](https://doi.org/10.1080/01944368708976642)

na intenzitetu ili postati značajnija, bogatija, s obzirom na fizičku organizaciju grada¹²⁶ – on smatra da urbanisti moraju surađivati sa sociolozima, psiholozima, umjetnicima, kako bi izgrađena okolina odgovorila na mnogostruke društvene potrebe stanovnika.¹²⁷ Funkcionalizam je, smatra, u gradovima stvorio osjećaj predgrađa, u kojem izostaje napetost gradskog bivanja.¹²⁸ Upravo će Le Corbusierov vertikalni vrtni grad nazivati "vertikalnim predgrađem", opisujući njegovu arhitekturu kao "postrojenu i birokratiziranu", te iskazati zabrinutost zbog utjecaja koji su ove tendencije ubrzo imale na arhitekta i urbaniste cijelog svijeta.¹²⁹

Situacionistički tekst "Nebodere iz korijena" (1954) donosi prve direktne kritike upućene CIAM-ovoj arhitekturi, te kao njezine posljedice naglašava društvenu izolaciju i lišavanje grada kapaciteta za okupljanje i susrete.¹³⁰ "Kako gospodin Le Corbusier uopće zamišlja ljudske potrebe", pitaju se, izražavajući nelagodu zbog CIAM-ovog određenja "ljudske mjere". Kao i Mumford, i zasigurno pod njegovim utjecajem, oni osuđuju već raširenu praksu gradnje "zgrada-spavaonica" u predgrađima u kojima je svakidašnji život nezamisliv.¹³¹ Razvoj situacionističke psihogeografije – izučavanja "zakona i specifičnih učinaka kojima geografsko okruženje, bilo ovo svesno organizovano ili ne, neposredno deluje na osećanja i ponašanje pojedinca"¹³² – oblikovao je njihovu kritiku na osobit način. Ona u žižu njihove teorije smješta tezu o povezanosti čovjeka i njegove okoline na nivou na kojem ga funkcionalizam ne može obuhvatiti, onom pojedinačnog subjektivnog doživljaja. Prolazak, ili *dérive*, drugi je značajan situacionistički postupak. Prema njihovoj definiciji, prolazak je "oblik eksperimentalnog ponašanja vezan za uvjete života u urbanom društvu: tehnika brzog prolaska kroz različite ambijente".¹³³ Postupak prolaska i njegova bilježenja omogućava situacionističkoj kritici da bude povezana s konkretnim iskustvom lokalnih uvjeta u kojima se ostvaruju ili potiskuju izvjesne

¹²⁶ Mumford, "What is a City," 112.

¹²⁷ Ibid., 111.

¹²⁸ Detaljno o razvoju predgrađa, njihovim nekadašnjim prednostima i dugoročnim nedostacima, Mumford piše u studijama *Grad u historiji* i *Kultura gradova* (1938) koju su čitali članovi SI, osobito Debord i Vanegiem.

¹²⁹ Mumford, *Grad u historiji*, 480.

¹³⁰ LI, "Skyscrapers by the Roots (1954)," *Situationist International Online*. Pristupljeno 24.02.2022. <https://www.cddc.vt.edu/sionline/presitu/potlatch5.html#Anchor-Skyscraper-6979>

¹³¹ LI, "Uništavaju ulicu Sovaž: Potlač br. 7, Veliki Potlač," *Anarhistička biblioteka*. Pristupljeno 24.02.2022. <https://anarhisticka-biblioteka.net/library/letristica-internacionala-veliki-potlac>

¹³² Guy Debord, "Uvod u kritiku urbane geografije (1955)." Druga definicija je: "Izučavanje specifičnog učinka geografskog okruženja (svesno organizovanog ili ne) koje neposredno deluje na afektivno ponašanje pojedinca." (SI, "Definicije (1958)," *Anarhistička biblioteka*. Pristupljeno 24.02.2022. <https://anarhisticka-biblioteka.net/library/situacionisticka-internacionala-definicije>).

¹³³ SI, "Definicije (1958)."

urbane prakse – ona proizlazi iz te prakse, odnosno iz osjećanja nemogućnosti njezina ostvarenja. Tako situacionisti tijekom nekoliko godina bilježe sve više transformacija gradskih područja, čije psihogeografske odlike postaju sapetost, nepristupačnost, otežanje urbane prakse, koji djeluju kao pragovi segregacije i prostori otuđenja.¹³⁴

Čtcheglovljev tekst "Pravila novog urbanizma"¹³⁵ jedan je od najznačajnijih ranih tekstova situacionističke kritike. Za Čtcheglova, najveći problem je udaljšavanje čovjeka od prirode putem tehnološke i tehnokratske dominacije koja okolinu čini tek skupom funkcionalnih elemenata, te ne potiče čovjekov duhovni život, sanjarenje i maštu.¹³⁶ Arhitekturu on shvaća kao "sredstvo za *artikulaciju* vremena i prostora, *modulaciju* stvarnosti".¹³⁷ Ovaj tekst osim direktne kritike CIAM-a uvodi jedno šire shvaćanje problema funkcionalističke arhitekture, uistinu blisko Lefebvreovoj tezi o *proizvodnji prostora* – proizvođeći materijalne elemente, proizvodi se i društveni prostor-vrijeme, a jednako se tako ono što je tom društvu bitno (njegova suština) projicira na tle u vidu planova i arhitekture. Nova arhitektura "odražava htijenja jedne nove civilizacije",¹³⁸ dakle civilizaciju kao takvu obilježava izvjesno shvaćanje prostora-vremena i ljudskog ponašanja. Ovo shvaćanje vodi nas ka višem stupnju situacionističke kritike, u kojem ona prepoznaje moderni urbanizam kao projekciju ukupnog društvenog poretka, te i svoju kritiku funkcionalizma upravlja prema tom dubljem shvaćanju.

¹³⁴ Više tekstova o prolascima: Debord, "Uvod u kritiku urbane geografije (1955)"; Debord, "O prolasku nekoliko osoba kroz prilično kratku jedinicu vremena (1959)," *Anarhistička biblioteka*. Pristupljeno 24.02.2022. <https://anarhisticka-biblioteka.net/library/guy-debord-o-prolasku-nekoliko-osoba-kroz-prilicno-kratku-jedinicu-vremena>; Debord, "Dva izveštaja o prolascima (1956)," *Anarhistička biblioteka*. Pristupljeno 24.02.2022. <https://anarhisticka-biblioteka.net/library/guy-debord-dva-izvestaja-o-prolascima>

¹³⁵ Napisan 1953. godine, objavljen tek 1957. godine u prvom broju časopisa *Internationale Situationniste*.

¹³⁶ Njegove oštre osude Le Corbusierove arhitekture obilježit će generalni prizvuk stavova SI o ovom arhitekti: "Maketa neke Le Korbizjeove zgrade jedina je slika koja u meni budi želju da istog časa izvršim samoubistvo." (Ivan Čtcheglov, "Pravila novog urbanizma (1953)," *Anarhistička biblioteka*. Pristupljeno 24.02.2022. <https://anarhisticka-biblioteka.net/library/ivan-chtcheglov-pravila-novog-urbanizma-1>)

¹³⁷ Čtcheglov, "Pravila novog urbanizma."

¹³⁸ Ibid.

3.2. Urbanizam kao projekcija spektakla na *urbano*

3.2.1. Podređenost planiranja spektakularnoj ekonomiji

Nasuprot ahistoričnosti i neutralnosti modernog urbanizma, Lefebvre je razvio tezu o proizvodnji prostora, prema kojoj to nije neutralna, objektivna datost i ne može se svesti na materijalnu činjenicu, već je to *skup odnosa*. Svaki prostor je proizvod određenog društva i također učestvuje u proizvodnji tog društva. Lefebvre se oslanja na marksističku teoriju, insistirajući na tome da svaki način proizvodnje proizvodi sebi specifičan prostor – napose urbani prostor. Ukoliko postoji povijest prostora s obzirom na načine proizvodnje, onda postoji prostor poznog kapitalizma, a moderni urbanizam je teorijsko-praktična djelatnost što ga učvršćuje u fizičkoj stvarnosti. Taj prostor (koji on naziva *apstraktnim*, budući da je promatran u izolaciji i tako tek "prazna apstrakcija"¹³⁹), utilitizira sve elemente urbanog i grad svodi na mjesto akumulacije kapitala – on funkcionira kao sredstvo proizvodnje, predmet konzumacije i instrument projekcije državne vlasti, koja prinudama omogućuje razvoj ekonomije.¹⁴⁰

Pod utjecajem Lefebvreove teorije, situacionistička kritika krajem 50ih godina orijentira se ka urbanizmu kao instituciji, insistira na povezanosti urbanističkih planova, moderne arhitekture i ujedinjenih snaga eksploatatorske ekonomije spektakla i birokratskog aparata. Za njih, urbanizam je sredstvo nametanja pravila i ukusa vladajućeg poretka.¹⁴¹ Osnovna odlika spetakla je odsustvo istinske komunikacije – to je "neprekidni monolog samouzdanja vladajućeg poretka".¹⁴² Jedinica jednosmjerne komunikacije tog samouzdanja je *informacija*, a masovni mediji nisu niti jedino niti najopasnije njezino oličenje – "univerzitet, crkve, konvencije tradicionalne politike ili arhitektura, takođe emituju zbrku nepovezanih trivijalnosti, koja na anarhičan, ali opet zapovedni način, teži da oblikuje sve stavove svakodnevnog življenja".¹⁴³ Informacije podrazumijevaju i raspored urbanih elemenata. Urbanizam i informacija su komplementarni.¹⁴⁴ U tome je suština situacionističkog napada na branitelje lijepo arhitekture – to je ljepota koja predstavlja znakove opresije. Kako bi se umaklo spektaklu svojstvenoj

¹³⁹ Henri Lefebvre, *The Production of Space* (Oxford: Blackwell, 1991), 11.

¹⁴⁰ Henri Lefebvre, *State, Space, World: Selected Essays* (Minneapolis, London: University of Minnesota Press, 2010), 187.

¹⁴¹ Debord, "O prolasku nekoliko osoba kroz prilično kratku jedinicu vremena."

¹⁴² Debord, *Društvo spektakla*, 24.

¹⁴³ SI, "Prioritetna komunikacija (1962)."

¹⁴⁴ Raoul Vaneigem, "Comments Against Urbanism (1961)," u *Guy Debord and the SI: Texts and Documents*, 120.

optimizaciji prostor-vremena za potrebe spektakularne ekonomije, situacionisti smatraju da je potrebno izmjestiti gradsko planiranje ka *neutilitarnom urbanizmu* i uskladiti ga s ljudskim željama, a ne potrebama.¹⁴⁵ "Ne samo hljeba, već i igara", zahtijevaju od arhitekture u tekstu "Minimum života" (1954), koji prepoznaje funkcionalizam kao ono što grad pretvara u puko stjecište kapitala,¹⁴⁶ a život svodi na svoj minimum ili "preživljavanje".

Mumford primjećuje da, iako naizgled vođeno imperativom efikasnosti, planiranje modernog urbanizma najčešće rezultira gradskim planom punim zakrčenja i slijepih, neiskoristivih mjesta. Ovom gotovo nerješivom problemu, smatra, ne može se pristupiti bez kolektivne osviještenosti i spremnosti zajednice na učestvovanje: "Kako sagraditi skladni grad iz napora tisuća pojedinaca koji misle samo na sebe i kojima je jedini zakon njihova vlastita volja?"¹⁴⁷ Nije slučajno, piše on, da su najljepši gradovi oni u kojima "srednjovjekovna tradicija društvene odgovornosti nije sasvim uništena špekulativnim nametanjem i ideologijom *laissez-faire* devetnaestog stoljeća."¹⁴⁸ Choay dobro primjećuje paradoksalnu prirodu progresističkog modela, prenesenog na moderni urbanizam, koji veliča vrijednosti individualizma, jednakih mogućnosti za ekonomski uspjeh svakog pojedinca, dok ga istodobno smatra zamjenjivim elementom proizvodnog aparata.¹⁴⁹ Situacionisti svakako preuzimaju imperativ zajedničke akcije, naglašavajući stav da *avangarda mora biti kolektivna*. Grad shvaćen kao poprište kontestacije *grupa i klasa*, u kojoj pojedinac ne može prevladati dominaciju imperativa ekonomske efikasnosti, najznačajniji je zaključak situacionističkog shvaćanja modernog urbanizma kao projekcije potreba spektakularne ekonomije.

3.2.2. Homogenizacija i segregacija prostor-vremena

Na Lefebvreovu teoriju je utjecala objava Einsteinove teorije relativnosti, koja pobija bergsonovsku koncepciju vremena kao kvaliteta i trajanja i prostora kao kvantiteta i mjere. Filozofska i sociološka misao dugo su njima operirale kao odvojenim pojmovima, a na toj koncepciji urbanistička doktrina nalazi plodno tlo. Za Lefebvrea, vrijeme i prostor grada zaista

¹⁴⁵ Debord, "Manifest o konstruisanju situacija."

¹⁴⁶ LI, "Minimum života: Potlač br. 4, Veliki Potlač," *Anarhistička biblioteka*. Pristupljeno 24.02.2022. <https://anarhisticka-biblioteka.net/library/letristica-internacionala-veliki-potlac>

¹⁴⁷ Mumford, *Grad u historiji*, 475.

¹⁴⁸ Ibid., 530.

¹⁴⁹ Choay, *Urbanizam, utopija i stvarnost*.

moraju biti povezani u prostor-vrijeme, dok tehnokratska praksa tretira prostor kao izdvojen iz tijeka stvari.¹⁵⁰ Stoga ćemo, govoreći o prostoru ili vremenu, imati na umu stvarnu nerazlučivost ovih kategorija kod Lefebvrea i situacionista.

Debord će odrediti spektakl i kao ono što, globalizirajućom tendencijom kapitalističke ekonomije, *homogenizira* prostor – eliminira geografske udaljenosti sistemom telekomunikacija i brzog transporta, pretvara cijelo okruženje u apstrakcije (sav prostor postaje jednoličan) – ali proizvodi "spektakularno odvajanje" i otuđenost.¹⁵¹ Lefebvre također drži da moderni urbanizam stvara homogen, ali ne i jedinstven prostor. Homogenost se odnosi na njegovu "prazninu", ideološki zasnovanu neutralnost, nasilno primijenjenu jednoličnost koja nastoji prikriti postojeće proturječnosti svakog prostora kao skupa odnosa. Grad je, prema Lefebvreu, totalitet koji sabire i sukobe,¹⁵² a urbanizam kao znanost ne može operirati proturječnim pojmovima kao takvim, nego ih cjepka u specijalizirana područja (funkcije), te se ta podjela ogleda u prostoru nastalom urbanističkim planom.¹⁵³ To postaje prostor segregacija, ali ne *razlika* – jer za stvarne razlike potrebna je bliskost, preplitanje međusobno suprotstavljenih elemenata.¹⁵⁴ Naravno, nakon prvobitne metodološke segregacije uvijek slijede i društvene, osobito klasne segregacije.

Mumford je već u studiji *Kultura gradova* (1938), koju su čitali situacionisti, nagovijestio nedostatke predgrađa¹⁵⁵ kao prostora bijega od gradske jezgre koja označava neizbježni rad i koji postaje, zapravo, mjesto "neizbježne igre" i dovodi do krajnjeg odvajanja prostor-vremena rada i prostor-vremena odmora:

Tako je, reagirajući na nedostatke pretrpanog grada, samo predgrađe postalo suviše usko specijalizirana društvena zajednica, u kojoj su relaksacija i igra sve više postajale same sebi svrha. Neizbježna igra ubrzo je prihvaćena kao alternativa neizbježnom radu - na štetu slobode i životnih poticaja. Zato se ova dva načina života stapaju jedan u drugi, jer i u predgrađu i u velegradu, masovna proizvodnja, masovna potrošnja i masovna rekreacija stvaraju istu vrstu standardizirane i artificijelne sredine.¹⁵⁶

¹⁵⁰ Lefebvre, "An Interview with Henri Lefebvre," 33.

¹⁵¹ Debord, *Društvo spektakla*, 165.

¹⁵² Lefebvre, *Kritika svakidašnjeg života*, 83.

¹⁵³ Lefebvre, "Space and Politics," 190-191.

¹⁵⁴ Lefebvre, *Urbana revolucija*, 151-152.

¹⁵⁵ Povijest predgrađa temeljitije je izložena u *Grad u historiji*, iz koje je navodimo.

¹⁵⁶ Mumford, *Grad u historiji*, 503.

Predgrađe, dakle, odgovara funkciji odmora, a jezgra funkciji proizvodnje. U knjizi *Towards an Architecture of Enjoyment* (1973), Lefebvre proučava potpunu diferencijaciju ove vrste, koja se manifestira u planiranju gradova za potrebe užitka i odmora, kao što je mediteransko priobalje za industrijsku Evropu.¹⁵⁷ Prvi tom *Kritike svakidašnjeg života* donosi tezu da alijenacija postoji u jednakoj mjeri u dokolici, kao i u radu, zato što i jedno i drugo pripadaju području racionalne organizacije (industrijske racionalnosti), radije nego području spontane ljudske djelatnosti.¹⁵⁸ On "humanističku" orijentaciju ka organizaciji prostora za okrepu smatra za pošast "planiranja dobre volje", gdje se urbanizam pokriva težnjom za izgradnjom boljeg i srećnijeg života, no zapravo predstavlja "naređenje sreće", budući da ga opskrbljuje sredstvima za njezino postizanje, a ona su sadržana u praksi potrošnje.

Tako primjećuje da se i ciklično, cjelovito vrijeme mitske svijesti (donekle još prisutne u ruralnom životu, gdje se rad i obiteljska svakidašnjica prožimaju¹⁵⁹) zamjenjuje izuzetno fragmentiranim vremenom industrijske stvarnosti. Debord će ga, aludirajući na godišnje "svetkovine" kapitalizma (periodične odmore, državne praznike), nazvati pseudocikličnim.¹⁶⁰ Ono se dijeli na vrijeme proizvodnje i vrijeme dokolice. Ne samo da se vrijeme koje nije uloženo u proizvodnju smatra izgubljenim, nego se upravo insistira na izostanku svake vrste "proizvodnje", "akcije" ili "prakse" van radnog vremena – naglašava se karakter zabave u dokolici. "Dokolica ne smije donositi novu brigu, niti obavezu, niti potrebu, nego mora oslobađati od briga i potreba."¹⁶¹ Problem radnika je sada dvostruk – ne samo racionalna organizacija prisilnog rada, nego racionalna organizacija prisilne dokolice. Krajnji oblik organizacije dokolice u vrijeme djelovanja Lefebvrea i SI je televizijski program, kao projekcija cjelokupne programiranosti svakidašnjice. Lefebvreova teorija polazna je točka za jedan od značajnih situacionističkih ciljeva – *svjesnu organizaciju dokolice kao prostor-vremena slobodne i aktivne djelatnosti*, nasuprot prisilnom i pasivnom odmoru:

Dokolica je pravo revolucionarno pitanje. Ekonomske zabrane i njihove moralne posledice uskoro će ionako biti ukinute i prevaziđene. Organizacija dokolice,

¹⁵⁷ Više: Henri Lefebvre, *Toward an Architecture of Enjoyment* (Minneapolis, London: University Of Minnesota Press, 2014).

¹⁵⁸ Lefebvre, *Kritika svakidašnjeg života*, 35.

¹⁵⁹ *Ibid.*, 27. (Kao što Lefebvre kasnije shvaća, život na selu i selo uopće postepeno nestaje s nestankom stvarnog urbanog.)

¹⁶⁰ Debord, *Društvo spektakla*, 154-155.

¹⁶¹ Lefebvre, *Kritika svakidašnjeg života*, 29.

organizacija slobodnog vremena mnoštva ljudi, donekle pošteđenih neprekidnog rada, već je postala nužnost za kapitalističke države, kao i za njihove marksističke sledbenike. Svuda se pribegava obaveznom zaglupljivanju masa uz pomoć stadiona ili televizijskih programa. Upravo zato se moramo odupreti nemoralnim uslovima života koji nam se nameću, tom novom obliku siromaštva. Posle nekoliko godina koje smo proveli ne radeći ništa (u uobičajenom značenju te reči), svoje društvene stavove s pravom možemo nazvati avangardnim, pošto smo u ovom društvu, privremeno zasnovanom na proizvodnji, hteli da se ozbiljno posvetimo isključivo dokolici.¹⁶²

Nužnost organizacije neproduktivne, ali *aktivne i slobodne* dokolice, izrazit će se kod situacionista upravo kao osnovna djelatnost koju si grupa propisuje – stvaranje situacija. No, kako bi se stvaranje situacija valjano izložilo, potrebno je uvesti nekoliko novih pojmova koji su značajno utjecali na razvoj (ne nužno nastanak) koncepta situacionizma.

3.2.3. Represija urbane prakse i svakidašnjeg života

Istodobna homogenizacija i segregacija spektakularnog prostor-vremena utemeljene su na principima funkcionalizma. Lefebvre, podsjetimo se, određuje svakidašnji život, urbano društvo i urbanu praksu kao slijepo polje funkcionalizma, upravo zbog toga što je u pitanju totalitet, sačinjen od mnoštva heterogenih i proturječnih elemenata. Za znanstveni urbanistički pristup, sve nepravilnosti, svako područje koje se ne da podvrgnuti logici statističke analize i računa niti unaprijed izraziti kao dovršen model, sve što nema objektivno određenu funkciju, za funkcionaliste je *suvišno i mora nestati*: "Čemu služi svakidašnji život? Koja mu je funkcija? Nema je."¹⁶³ Funkcionalizam istiskuje svakidašnji život kao totalitet i fragmentira u funkcije, kojima ga ne može obuhvatiti – tako *previđa* svakidašnji život i urbanu praksu, jednako kao druge "transfunkcionalne" ljudske djelatnosti, poput umjetnosti i igre, koje imaju mnoštvo funkcija, ali ih sve i nadilaze.¹⁶⁴

Upravo zbog toga što ne mogu operirati procesima, a grad je proces, smatra Lefebvre, urbanisti rabe pojam *nastambe*, koji implicira predmet, umjesto pojma *stanovanja* kao urbane

¹⁶² LI, "'...nova ideja u Evropi': Potlač br. 7, Veliki Potlač," *Anarhistička biblioteka*. Pristupljeno 24.02.2022. <https://anarhisticka-biblioteka.net/library/letristica-internacionala-veliki-potlac>

¹⁶³ Lefebvre, *Kritika svakidašnjeg života*, 370.

¹⁶⁴ *Ibid.*, 376.

prakse.¹⁶⁵ Termin "stanovanje" pojavljuje u CIAM-ovoj retorici, ali sveden je na funkciju, sredstvo zadovoljenja elementarnih fizioloških potreba.¹⁶⁶ Lefebvre napominje da je stanovanje ranije značilo najprije učestvovanje u društvenom životu, a za moderni urbanizam to znači uklapati se u potrebe razvoja industrije. Nastamba je način na koji se otjelovljuju prinude ekonomskih i administrativnih aparata: "Naseobina je zasnovana odozgo: primenom homogenog i kvantitativnog globalnog prostora, obavezom da se "proživljeno" prepusti zatvaranju u kutije, kaveze ili mašine za stanovanje."¹⁶⁷

Nastamba modernog urbanizma podržava vladajuću organizaciju života koja podrazumijeva podjelu čovjekova prostor-vremena između onoga što mora obavljati kako bi *preživljavao* i pasivnog odmora čiji cilj je okrijepiti za nastavak rada. Situacionisti uviđaju da opsesivno osiguravanje od siromaštva nakon Drugog svjetskog rata naposljetku uvjetuje drugu vrstu siromaštva – sužavanje polja svakidašnjeg života, fragmentirajući u posebne i razdvojene funkcije mnoge dijelove što ga sačinjavaju, te ih istiskujući iz njega. U novoj podjeli prostor-vremena, ni proizvodnja ni dokolica ne čine dio svakidašnjeg života. Situacionisti ovo nazivaju stanjem "minimuma života".¹⁶⁸ Priroda, povezana s odmorom, ne pripada svakidašnjem životu, kao ni umjetnost ili igra,¹⁶⁹ za koje se smatra da ga nadilaze. Urbanistički plan ne samo da previđa urbanu praksu, nego ju s namjerom istiskuje, pomažući se prinudama vlasti i pokrivajući se težnjom ka estetski lijepom: "U pozadini plana za ulepšavanje grada, usvojenog za vreme Drugog carstva, stajala je želja za širokim prostorom koji će omogućiti brže pokrete trupa i

¹⁶⁵ Lefebvre je teoriju stanovanja djelimice zasnovao na Heideggerovom pojmu stanovanja ili pjesničkog stanovanja. Prije svega, za Heideggera je stanovanje način na koji čovjek biva na zemlji. Također, Hölderlinov stih na koji se poziva – "pjesnički stanuje čovjek na ovoj zemlji" – implicira, prema Heideggeru "pjevanje" kao ono što "dovodi čovjeka na zemlju", odnosno, mogli bismo reći – kao praksa koja pripada svakidašnjem životu, a ne nešto što ga nadilazi. Više: Martin Heidegger, "...Pesnički stanuje čovek... (1951)," u *Mišljenje i pevanje* (Beograd: Nolit, 1982), 155. i dalje.

¹⁶⁶ Lefebvre, *Urbana revolucija*, 94.

¹⁶⁷ Ibid., 95. Očita je aluzija na Le Corbusierov koncept kuće kao "mašine za stanovanje".

¹⁶⁸ Sl, "Minimum života".

¹⁶⁹ Značaj igre u pitanju preobrazbe i proširenja svakidašnjeg života kod situacionista zasigurno dolazi od Lefebvreovih tekstova, ali prvobitna kritika suvremenog shvaćanja igre poziva se na teoriju Johana Huizinge. Za njega, igra je prostorno, vremenski i simbolički izdvojena iz svakidašnjeg života. Usp. Johan Huizinga, *Homo Ludens: O podrijetlu kulture u igri* (Zagreb: Naprijed, 1992). Situacionisti smatraju da je jedini način njegove smislene preobrazbe ukidanje te granice.

upotrebu artiljerije protiv pobunjenika. S druge strane, za svakoga ko ne razmišlja kao policajac, Osmanov Pariz je grad projektovan od nekog idiota, pun buke i besa, koji ne znači ništa."¹⁷⁰

Za Vaneigema, nova arhitektura je napravljena bez čovjeka i *protiv njega*.¹⁷¹ Moderni urbanizam čini otuđenje opipljivim¹⁷² – no to je i razlog zašto je najlakše graditi otpor upravo na polju urbane stvarnosti. *Nepredviđeno* iskrsava usred takve koncepcije prostora, što pokazuju *revolucionarne urbane prakse*.¹⁷³ Lefebvre insistira na tome da je urbanizam izvjestan oblik prakse kojem je moguće suprotstaviti drugi oblik prakse. Stvaranje situacija upravo je eksperimentiranje usmjereno protiv urbanističke prakse – namijenjeno subverziji njezinih rezultata i ukazivanju na činjenicu da, ma koliko pomno strukturira prostor, u njemu postoji mogućnost otpora, budući da je prostor uvijek skup odnosa, dakle ni inherentno ni nepokolebljivo opresivan. Situacionisti smatraju da se sva djelovanja moraju usmjeriti ka kraju osiromašenja¹⁷⁴ i preživljavanja – kao pristanka na život u uvjetima koje opisuje Lefebvre¹⁷⁵ – i početka "apsolutnog življenja", maksimalne ekspanzije svakidašnjeg života *kroz nove oblike urbane prakse*.¹⁷⁶ Naredno poglavlje izložit će dva različita i oprečna pristupa SI pitanju otpora vladajućoj funkcionalističkoj doktrini oblikovanja i mišljenja grada.

¹⁷⁰ Debord, "Uvod u kritiku urbane geografije."

¹⁷¹ Attila Kotanyi i Raoul Vaneigem, "Basic Program of the Bureau of Unitary Urbanism (1961)," u *Situationist International Anthology*, 86-90.

¹⁷² Vaneigem, "Comments Against Urbanism (1961)," u *Guy Debord and the SI: Texts and Documents*, 123.

¹⁷³ Lefebvre i SI ovako ih nazivaju.

¹⁷⁴ Funkcionalističkom siromaštvu oni suprotstavljaju "baroknu raskoš" – i Lefebvre i Mumford pišu o tome kako je "barokni san o moći" podrazumijevao smisao za istinski užitak, jer je moć pružala opipljive povlastice, a suvremeni koncept moći podrazumijeva tek posjedovanje i raspodjelu same moći, dok svakidašnji život ostaje jednako siromašan. U baroknoj koncepciji, planiranje grada podređeno je udobnosti i vizualnoj raskoši, pa se i tehnologija koristi da bi se, onima koji to mogu i žele, obezbjedile najveće moguće udobnosti življenja – dok utilitaristički pristup ne samo da nema smisla za čulne užitke, nego prepušta i ekonomiju i širenje grada pukom slučaju, sve dok funkcioniraju u korist proizvodnje.

¹⁷⁵ Raoul Vaneigem u *Revoluciji svakidašnjeg života* direktno preuzima pojam preživljavanja od Lefebvrea i u tom smislu rabe ga i drugi situacionistički tekstovi.

¹⁷⁶ Debord, "Manifest o konstruisanju situacija."

4. SI između reakcionarnog i Revolucionarnog urbanizma

Kritika modernog urbanizma kao institucije i njegovih posljedica u neposredno doživljenoj izgrađenoj okolini može se pripisati djelatnosti SI u cjelini. Kao što ćemo vidjeti u narednom poglavlju, obje prethodno naznačene tendencije u SI – od kojih je jedna gotovo posve negativno određena, te upravo stoga reakcionarna, a druga, oslanjajući se na već postojeću novu kritiku i teoriju urbanog, izbjegava tu apsolutnu negaciju – polaze do zajedničke potrebe da se konceptu fiksnog urbanističkog plana suprotstavi koncept "efemernog grada". Najznačajniji situacionistički cilj bio je eksperimentiranje s novim oblicima urbane prakse, kako bi se ona obnovila u svom totalitetu. Među različitim projektima, ipak, postoje suštinske razlike u pristupu.

Jedna tendencija poseže za modelom, sredstvom koje pristup potpune negacije uvijek iziskuje. Tako ona postaje reakcionarna, jer se kritika urbanizma vraća novom modelu urbanizma. Ona nalazi svoj krajnji izraz u projektu *Unitarnog urbanizma*, osobito u Constantovom Novom Babilonu i u Chtcheglovljevim "Pravilima novog urbanizma". Drugu odlikuje težnja da se već postojeći modeli i koncepti, u skladu s debordovskim prijedlogom kritike spektakla, podrivaju iznutra, radeći na njihovom tlu, preuzimajući njihove elemente i divertirajući ih. Ona se najjasnije izražava u praksama SI na protestima 1968. godine, ali se javlja i ranije, kroz kritiku Constantovog projekta i u Debordovoj i A. Jornovoj zajedničkoj kritičkoj geografskoj praksi, osobito na primjeru karte "Goli grad". Ukoliko pratimo logiku pojmovnih opozicija, ona bi se trebala nazvati revolucionarnom. Situacionisti upravo i nazivaju jedan dio vlastitih praksi "revolucionarnim urbanizmom", ali ovaj termin koriste naizmjenično s terminom "unitarni urbanizam" i nikad ga jasno ne definiraju. Ovaj tekst nastoji pokazati kako se u okviru situacionističke djelatnosti uistinu razvila takva teorija i praksa koja bi se mogla nazvati "revolucionarnim urbanizmom", ali određujući ga kao specifičnu teoriju i praksu *revolucionarnu u odnosu na moderni urbanizam*, čija "revolucionarnost" se pokazuje i u opoziciji spram reakcionarne tendencije unutar same grupe, te takvu koja odgovara pojmu revolucionarnosti iz Lefebvreove teorije urbanog, osobito onog što autor podrazumijeva pod terminom "urbana revolucija".

Lefebvreova teorija bit će uvedena kao najveći utjecaj na situacionističku teoriju i praksu revolucionarnog urbanizma. Razlike će biti dodatno naglašene uvođenjem dvaju pojmovnih

opozicija: Lefebvreovih pojmova *dominacije* i *aproprijacije* i Michel de Certeauovih pojmova *strategije* i *taktike* – tako ćemo jednu tendenciju nazvati strateško-dominacijskom, a drugu taktičko-aproprijacijskom. Ove pojmovne opozicije će pomoći da se navedeni primjeri jasnije odrede ne samo kao reakcionarne ili revolucionarne, nego i da se naglasi značaj posmatranja SI kao radikalne neoavangarde, budući da će taktično-aproprijacijska ili revolucionarna tendencija otkriva i kao ona istinski avangardna, i to s obzirom na svoj konkretni stav o odnosu umjetnosti i urbane prakse. Radi bolje preglednosti, pojmovne opozicije će bit najprije samostalno izložene.

4.1. Strateško-dominacijska i taktičko-aproprijacijska tendencija

Dominacija i apropijacija su pojmovi preuzeti od Lefebvrea. Approprijacija prostora je njegova *uporaba* u skladu s interesima/željama određene grupe (na primjer, stanovnika grada), a dominacija je njegova transformacija i medijacija, putem tehnologije, u skladu s interesima/potrebama moći (na primjer, državnog aparata).¹⁷⁷ Dominacija koincidira sa sferom političke moći i vojne *strategije*. Kao očite primjere struktura dominiranog prostora on nudi autoput, vojne arhitektonske komplekse, te je nositelj dominiranog prostora moderni urbanizam uopće, zbog načina na koji "reže" i regulira prostor. Da bi se dominiralo prostorom, tehnologija uvodi novi oblik (grad) u već postojeću predstavu prostora (urbanističke mreže).¹⁷⁸

Kako bi definirao apropijaciju, Lefebvre se poziva na Marxa, utoliko što naglašava da je apropijacija suprotno od *vlasništva* – ona se izjednačava s korištenjem i uporabnom vrijednošću. Za razliku od vlasništva, pojam apropijacije implicira vrijeme, ritmove, procese, simbole i prakse.¹⁷⁹ Iako prisvojeni prostor može biti neka vrsta strukture, to uglavnom nije slučaj – prisvojiti se može bilo koji dio prostora, rabeći ga za potrebe neke urbane prakse.¹⁸⁰ Suprotno dominaciji, ona koincidira s mjestima otpora moći i *taktikama*. Prostor apropijacije *par excellence* bio bi prostor uživanja – odnosno prostor koji se koristi u skladu s ljudskim željama, a ne potrebama. Ova dva aspekta prostora trebali bi se poklapati, ali između njih se – od industrijske revolucije i posebno s pojavom modernog urbanizma – javlja veliki jaz.

¹⁷⁷ Lefebvre, *Production of Space*, 164-168.

¹⁷⁸ Ibid.

¹⁷⁹ Ibid., 356.

¹⁸⁰ Ibid., 164-168.

Strategija i taktika ovdje su pojmovi preuzeti iz teorije Michela de Certeaua. U knjizi *Invencija svakodnevnice* (1990), on odbacuje uobičajenu podjelu između proizvodnje i konzumacije, koja pretpostavlja pasivnog konzumenta, te tomu suprotstavlja tezu da je i konzumacija, odnosno način rabljenja (proizvoda, vremena) druga strana proizvodnje koja proizvodi svakidašnjicu, odnosno "izumljuje" ju. Za njega, subverzija se sastoji od mnoštva *taktika* – sitnih, svakodnevnih postupaka koji *izigravaju* prvobitne namjene prostora, vremena, stvari: "tisuće radnji kojima korisnici iznova prisvajaju prostor što su ga ustrojile socio-kulturne tehnike proizvodnje."¹⁸¹ Michel de Certeau govori o njima kao o "rečenicama", fragmentima otpora: "Iako su sastavljene od riječi preuzetih jezika i ostaju podređene propisanim sintaksama, zacrtavaju one lukavstva drukčijih interesa i želja koje nisu ni određene ni obuhvaćene sustavima u kojima se razvijaju."¹⁸² Debord je u *Društvu spektakla* (1967) pisao upravo o tome da je kritiku spektakla moguće ostvariti jedino koristeći se jezikom spektakla, ali sa sviješću potrebe njegova uništenja.¹⁸³ Pojmovi aproprijacije i diverzije u užem smislu odgovaraju ovim principima. Navodimo u cijelosti njegove definicije strategije i taktike:

Nazivljem 'strategijom' proračun odnosa snaga koji postaje moguć od trenutka u kojemu se kakav voljni i sposobni subjekt može izdvojiti od kakva 'okruženja'. Ona određuje mjesto koje se može ocrtati kao *vlastito* i tako može poslužiti kao osnova za održavanje odnosa s različitim izvanjkošću. Politička, ekonomska ili znanstvena racionalnost nastale su na tom strateškom obrascu. Nazivljem, naprotiv, 'taktikom' proračun koji ne može računati na nešto vlastito, dakle niti na granicu koja razlikuje drugoga kao vidljivi totalitet. Jedino mjesto taktike jest ono drugoga. (...) 'Vlastito' jest pobjeda mjesta nad vremenom. Naprotiv, s obzirom na svoje ne-mjesto, taktika ovisi o vremenu, spremna je 'uhvatiti' u letu mogućnosti svoje koristi. Ono pak čega se domogne, ne zadržava. Valja joj neprestance koristiti događaje ne bi li ih prometnula u 'prilike'.¹⁸⁴

Vidimo na koje načine taktike korespondiraju s Lefebvreovom aproprijacijom (to je korištenje, ali ne vlasništvo) i situacionističkim postupcima – prolasci, diverzije i stvaranje situacija su načini korištenja koji subvertiraju prvobitne namjene, ali unutar njihovih okvira; sve one djeluju u prostor-vremenu ovdje/sada, prolazne su i ne interesiraju se za vječnost. Lefebvre napominje da aproprijacija nije sasvim isto što i situacionistička diverzija (on posmatra diverziju u užem smislu – ultradiverziju bismo mogli izjednačiti s aproprijacijom), ali da su danas, kad

¹⁸¹ Michel de Certeau, *Invencija svakodnevnice* (Zagreb: Naklada MD, 2003), 34-35.

¹⁸² Ibid., 39.

¹⁸³ Debord, *Društvo spektakla*, 203.

¹⁸⁴ Michel de Certeau, *Invencija svakodnevnice*, 40.

prostori dominacije prevladavaju, diverzije možda jedini način da se privremeno obustavi njihovo djelovanje.¹⁸⁵ One su "zabušavanje" (de Certeau) u okvirima stiješnjenog svakidašnjeg života s ciljem njegovog povećavanja. Tako postaje jasna potreba da se *suštinski* razdvoji teorija koja se zalaže za taktičko-aproprijacijsku intervenciju na urbanom prostoru i ona koja ovisi o stvaranju modela grada koji za sebe nastoji strateški osvojiti prostor čija proizvodnja neće nastati iz prakse, nego iz unaprijed određene sheme, makar se ona prikazuje kao fleksibilna shema, što znači, dominacijski ustrojiti urbanu stvarnost.

4.2. Unitarni urbanizam – nova urbanistička doktrina *novoga*

4.2.1. Chtcheglovljeva "pravila novog urbanizma"

Tekst "Pravila novog urbanizma" (1957) Ivana Chtcheglova¹⁸⁶ smatra se začetkom ideje *unitarnog urbanizma*.¹⁸⁷ Prema Chtcheglovu, arhitektura treba poslužiti pronalaženju načina na koje bi se mogao promijeniti cjelokupni život s obzirom na potrebe nove civilizacije za koju se ona proizvodi – civilizacije koja je mobilna i traži dinamične i promjenjive ambijente umjesto fiksnih zdanja koja obećavaju vječnost, gradnju za mogućnosti "aventure" umjesto za osiguravanje od ekonomskog siromaštva. U projekat promjene života i okoline on uključuje Debordovo stvaranje situacija, kao jedan oblik *apsolutnog stvaranja* usko povezan s igrom,¹⁸⁸ no pretpostavlja kako postoje određene odlike arhitekture koje potiču čovjekov kapacitet za igru. Uz "Pravila novog urbanizma" objavljen je Debordov tekst "Manifest o konstruisanju situacija" čija osnovna premisa je bila kretanje ka neutilitarnom urbanizmu, ali u vidu *izgradnje novog okvira* kao preduvjeta za drugačije poimanje svijeta.¹⁸⁹ Implicirano je postojanje urbanih oblika objektivno pogodnih za poticanje i ostvarivanje ljudskih želja. Uočljiva je tendencija ka stvaranju novog *modela* urbane stvarnosti, čak i ako taj model *propisuje* fleksibilnost.

¹⁸⁵ Lefebvre, *Production of Space*, 164-168.

¹⁸⁶ Kratko vrijeme je bio član LI, slovi za prvog psihogeografa, a smatra se jednim od situacionista bez obzira na njegovo isključenje prije osnivanja grupe – jedini član s kojim je Debord više od decenije nakon njegova isključenja održavao prepisku, te iz njihove razmjene stječemo uvid u značaj te ličnosti za osnovne postavke teorije unitarnog urbanizma, ali i za njegov razvoj.

¹⁸⁷ Iako je termin prvi put upotrijebljen na sastanku članova Imažinističkog Bauhauusa i LI u Albi. Usp: LI, "The Alba Platform (1956)," u *Situationist International Anthology*, 21-23.

¹⁸⁸ Chtcheglov, "Pravila novog urbanizma."

¹⁸⁹ Iz ovoga je jasno kako novu podjelu ne možemo jednostavno shvatiti kao podjelu na djelatnost različitih članova – Chtcheglov i Constant nisu bili situacionisti "odmetnici", već su njihove ideje jedno vrijeme bile istinske prihvaćene.

Temeljni princip unitarnog urbanizma je aspekt integralnosti. Unitarnost unitarnog urbanizma pretpostavlja prevazilaženje tradicionalne uloge pojedinačnih umjetnosti u društvu njihovom integracijom u stvaranje veće cjeline – ambijente svakidašnjeg života. Debord piše da će, "time što će upotrebiti druge umetnosti, iz ma koje njihove prethodne faze, kao praktične *prateće* elemente, arhitektura opet postati ona izvršna sinteza umetnosti, koja je obeležila velike epohe estetike".¹⁹⁰ Projekat unitarnog urbanizma sad podrazumijeva sintezu svih djelatnosti u novu, totalnu djelatnost čiji cilj je preobrazba prostor-vremena svakidašnjeg života:

Unitarni urbanizam definišemo kao korišćenje svih umetničkih i tehničkih sredstava u cilju postizanja celovite kompozicije okruženja. Takva obedinjena celina trebalo bi da bude neuporedivo delotvornija u odnosu na pređašnju dominaciju arhitekture nad tradicionalnim umetnostima, na aktuelni vid sporadične primene specijalizovanih tehnologija na anarhični urbanizam ili na neku formu naučnog pristupa, kao što je ekologija. (...) Integralna umetnost, o kojoj se toliko pričalo, može se ostvariti samo na nivou urbanizma. Ali, ona više ne bi smela da korespondira ni sa jednom od tradicionalnih estetskih kategorija.¹⁹¹

Unitarni urbanizam čini se krajnjim izrazom avangardne tendencije potpunog utapanja umjetnosti u svakidašnji život, "apsolutnog stvaranja" koje ju prevazilazi kao autonomnu oblast. No, problem Čtcheglovljevog teksta upravo je u tome što se oslanja isključivo na negaciju moderne arhitekture, što nalaže da mora propisati vlastiti program *novog urbanizma*, kako otkriva i naslov. On se upušta u kritiku Le Corbusiera, a potom obećava *novi oblik izgrađene okoline*, a ne novu urbanu praksu. "Ne želimo više da povlađujemo mehaničkoj civilizaciji i hladnoj arhitekturi, koje u krajnjem ishodu vode ka ispraznoj dokolici. Nameravamo da smislimo nove, pokretne dekore."¹⁹² Njegova teorija oscilira između općih zaključaka – o prirodi odnosa civilizacije i prostor-vremena, kompleksnim i dugim procesima njihovih promjena – i konkretnih, vrlo detaljnih preskripcija za uređenje budućih ili postojećih gradova u skladu s imperativom ostrašćenja arhitekture. Njegova kritika funkcionalizma, premda prilično jednostrana, ispravna je, no on joj suprotstavlja novi model – umjesto arhitekture koja proizvodi otuđenje i dosadu, treba iznaći kakva arhitektura proizvodi osjećanja zadovoljstva i zabave. Lefebvreovi tekstovi bave se ovim pitanjem, ali njegov zaključak je da proizvodnja koja teče

¹⁹⁰ Debord, "Manifest o konstruisanju situacija." Ovdje misle na barok, u kojem su prepoznavali integralističku tendenciju. Premda njihov stalni interes za arhetipove grada ima nostalgičan prizvuk, Čtcheglov i situacionisti ne smatraju da bilo što treba preuzeti u prvotnom obliku, već ga prilagoditi zahtjevima modernog života.

¹⁹¹ Debord, "Izveštaj o konstruisanju situacija i uslovima za organizovanje međunarodnog pokreta."

¹⁹² Čtcheglov, "Pravila novog urbanizma."

između prostora i društva funkcionira tako da se "odozgo", iz pozicija dominacije što ih u prostoru ustanovljuje urbanistički plan, uspostavlja poredak moći, a samo "odozdo", iz *urbane prakse*, moguće je uspostaviti pozicije otpora. Chtcheglov se zalaže za koncept fleksibilnog, "efemernog grada" no, bez obzira na zahtjev za stalnom promjenom, on propisuje mnogo fiksnih elemenata koji će inicijalno odlikovati novi prostor. Predlaže, naime, diverziju postojećih gradova "racionalnom" preinakom njegovih četvrti tako da "odgovaraju spektru različitih osećanja"¹⁹³ s kojima se stanovnici inače slučajno susreću. Kao što ćemo vidjeti i na primjeru Novog Babilona, Chtcheglov propisuje "novi nomadizam", odnosno praksu prolazaka kao unaprijed planiranu *glavnu aktivnost* stanovnika tog novog situacionističkog grada. On govori o nužnosti eksperimentiranja s ljudskim ponašanjem, ali "u gradovima određenim za tu svrhu", uvijek insistirajući na slijedu u kojem je hitnija izgradnja nove okoline.

Chtcheglov, dakle, ne predlaže taktičke postupke na "neprijateljskom tlu" već postojećeg grada obilježenih simbolima Moći i strukturiranog po principima vladajuće organizacije života, nego zahtijeva izgradnju "eksperimentalnog grada". *Dérive* u Parizu bio bi taktički postupak, no on to nije u novom gradu. Nije riječ o uporabi, nego izgradnji – budući da uvijek polazi od specifičnih novih oblika arhitekture, a ne urbane prakse, ovo je dominacijski program, a ne aproprijacijska praksa. Chtcheglovljev tekst je značajan upravo zbog uvida u začetak nikad riješenih kontradikcija u pitanjima unitarnog urbanizma kod SI, a Constantov Novi Babilon, kao što ćemo vidjeti, preuzima i uveličava sva sporna mjesta Chtcheglovljeva Novog urbanizma.

4.2.2. Constantov Novi Babilon

Nakon razilaska grupe CoBrA 1951. godine, nizozemski umjetnik Constant Nieuwehuys na neko vrijeme napušta slikarstvo i počinje izrađivati eksperimentalne arhitektonske skice, prisustvuje SI kongresu u Albi 1956. godine te, zainteresiran za tad prvi put izložen koncept unitarnog urbanizma, ubrzo počinje prepisku i suradnju s Debordom.¹⁹⁴ U početku, Constant je već kritizirao postojeće rasprave o unitarnom urbanizmu kao nejasne i smatrao da ih treba razviti u obliku konkretnih *arhitektonskih modela*.¹⁹⁵ Usprkos očekivanom

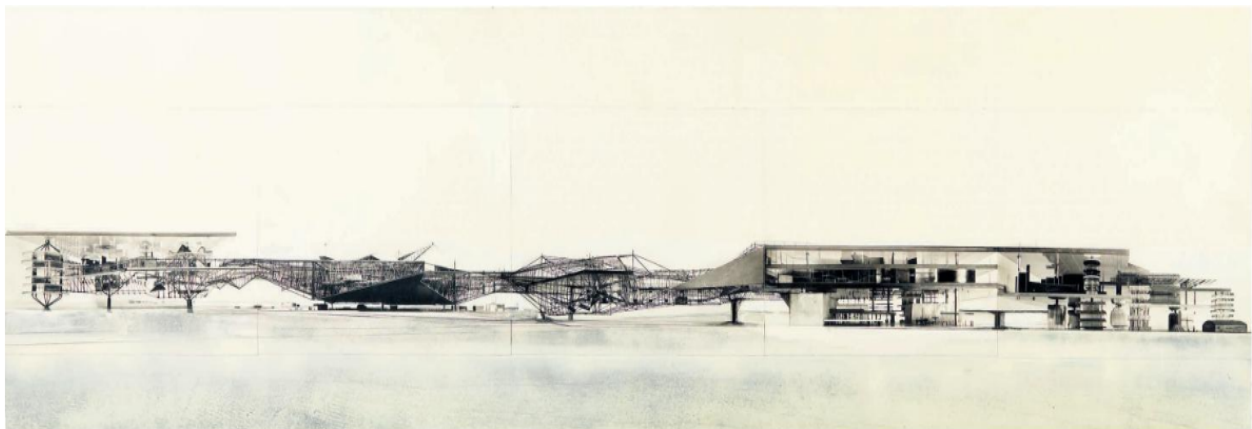
¹⁹³ Zlokobna, korisna, radosna, plemenita ili tragična četvrt.

¹⁹⁴ Oni su u početku bili vrlo bliski, živjeli su zajedno i u istom pravcu razvijali zamisao "ambijentalnog", "eksperimentalnog" ili "situacionističkog grada".

¹⁹⁵ Mark Wigley, "The Hyper-Architecture of Desire," u *Constant's New Babylon: The Hyper-Architecture of Desire* (Rotterdam: 010 Publishers, 1998).

odgovoru s obzirom na stavove SI, Debord će prihvatiti ovaj pravac i sve do 1960. godine podržavati Constantov projekat eksperimentalnog grada kojeg je sam nazvao Novi Babilon (1956).¹⁹⁶ Constant počinje osvrtno na negativne rezultate funkcionalističkog planiranja, prisvajajući u potpunosti već izložene situacionističke stavove i retoriku, ali odbacujući princip otvorene teoretske skice i zasnivajući cijeli eksperiment na preciznim arhitektonskim modelima. Treba napomenuti kako Constant, uistinu, nije bio specijalista/arhitekta, ali je vidljivo nastojao podražavati specijalističke metode.

Kao i Chtcheglov, on smatra da je jedini djelotvoran način otpora modernom urbanizmu izgradnja novih, utopistički osmišljenih gradova. Upravo zbog toga, njegov projekat danas smještamo uz druge megastrukture 60ih.¹⁹⁷ Model tog grada je nepromjenljiva, čvrsta čelična osnova na koju se naslanjaju potencijalno beskrajno promjenljivi elementi koji čine fleksibilnu okolinu, uzdignutu s površine zemlje (slika 1).



Slika 1. Constant. Presjek sektora Novog Babilona (1969)

¹⁹⁶ Prvi tekst o eksperimentalnom gradu objavljen je u trećem broju *Internationale situationniste* (1959). Vidjeti: Constant, "A Different City for a Different Life (1959)," u *Guy Debord and the Situationist International: Texts and Documents*, 95-101.

¹⁹⁷ Rad grupe Metabolism ima mnogo sličnosti s Constantovim projektom. Grad za njih pretpostavlja neke fiksne elemente, poput autoputeva i ostalih komunalija s jedne strane, i promjenjive elemente za stanovanje, trgovanje i socijalizaciju s druge. Imperativ stalnog fluksa možda se najbolje očituje u prijedlogu arhitekta Kiyonorija Kikutake za morski grad, niz plutajućih struktura koje bi bile u stalnom kretanju i promjeni. Ovoj tendenciji možemo pridružiti i druge, poput Yone Friedmana – kao i drugi zagovornici megastrukture, on je inspiriran lako promjenjivim konstrukcijama "mobilne arhitekture" koja se podvrgava periodičnim promjenama, te nomadskim načinom života, što odgovara Chtcheglovljevim i Constantovim "stalnim prolascima". Njegov "spacijalni urbanizam" u potpunosti anticipira Constantove mobilne, potencijalno beskonačne gradove.

Kao i drugi vizionari megastruktura, Constant očekuje da će novi grad omogućiti tek veliki tehnološki napredak koji će donijeti potpunu automatizaciju proizvodnje. On dijeli grad na nivoe, a sektor automatizirane proizvodnje izmješta na podzemni nivo. To će osloboditi površinu zemlje za sisteme transporta, a na izdignutim konstrukcijama nalazit će se "grad" čiji su stanovnici u ovom scenariju potpuno oslobođeni od rada i brige o opskrbi, te im preostaje jedino da se preobrazu u društvo igre, *stalne* promjene svoje okoline i *stalnih* prolazaka. Njegov odgovor na problematiku proizvođačke gradske jezgre koja istiskuje stanovanje u predgrađa podrazumijeva, umjesto Lefebvreove sinteze prostor-vremena rada i svakidašnjeg života, istiskivanje proizvodnje van domena ljudske djelatnosti uopće. Ne samo da povijest pokazuje neosnovanost teze o posvemašnjoj automatizaciji proizvodnje¹⁹⁸, nego njegov prijedlog počiva na istom spektakularnom principu koji proizvodi segregaciju prostora rada i dokolice.

Problemi koji se naziru kod Chrtcheglova ovdje se uvećavaju u zastrašujuće razmjere. Constant smatra da je prirodu, kao i proizvodnju, potrebno prevazići,¹⁹⁹ što će također omogućiti uznapredovala tehnologija – tako će klimatski uvjeti biti u potpunoj vlasti građana. Svaki građanin trebao bi biti umjetnik koji se bavi stvaranjem vlastite okoline i učestvovanjem u okolinama koje stvaraju drugi. Debordov stav da arhitektura postoji kao umjetnost samo ukoliko izmiče funkciji stanovanja Constant doslovno shvaća – tako ukida privatne stambene jedinice, zamišljajući da će svi ljudi živjeti nomadski, privremeno koristeći privremene smještaje.²⁰⁰ U Novom Babilonu nema običaja, rutina, konvencija – takvo je negativno određenje nove efemernosti.²⁰¹ Novi Babilon može se neprestano širiti, sve dok ne prekrije površinu cijele zemlje²⁰² – no, dok ekumenopolis predstavlja samo neizbježan kraj spontanog razuđivanja gradova, za ovaj ne-grad to je poželjan cilj prema kojemu treba upravljati arhitekturu jer mu ljudi, prema Constantu, "prirodno" streme.²⁰³

¹⁹⁸Prema Lefebvreu, tehnologija se razvija samo u skladu s potrebama trenutnog ekonomskog sistema, a ne potrebama ekspanzije svakidašnjeg života.

¹⁹⁹ Constant, "Unitary Urbanism (1960)," u *Constant's New Babylon: The Hyper-Architecture of Desire*, 133.

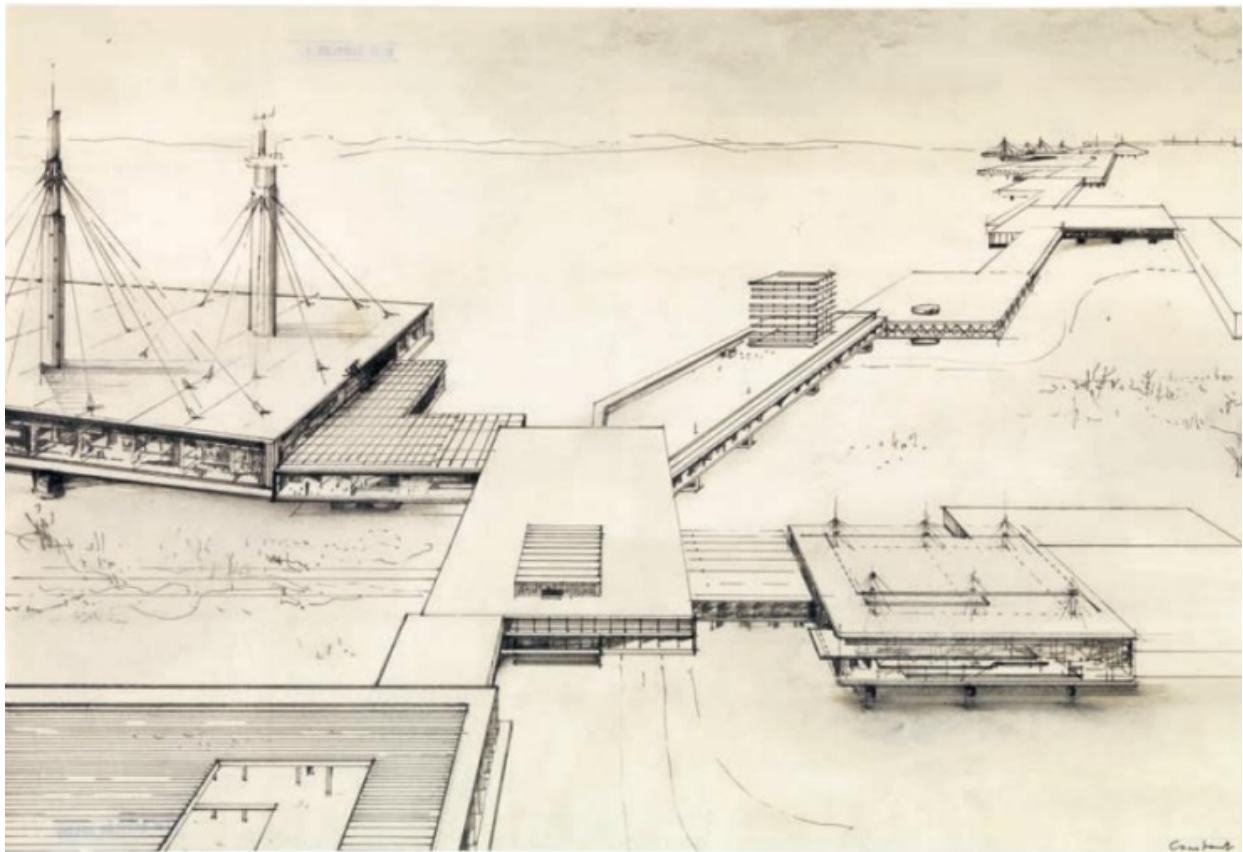
²⁰⁰ Constant, "Lecture at the ICA (1963)," u *New Babylon* (Madrid: Museo Nacional Centro de Arte Reina Sofía, 2015), 200.

²⁰¹ Constant, "Unitary Urbanism," 135.

²⁰² Constant, "New Babylon: Outline of a Culture (1960-1965)," u *Constant's New Babylon: The Hyper-Architecture of Desire*, 161.

²⁰³ Constant, "Unitary Urbanism."

Već u najranijim tekstovima,²⁰⁴ prisutna je tendencija podjele na prostore za privremeno stanovanje i društvene prostore,²⁰⁵ "sektore" ili zone predviđene za različite namjene (slika 2) – i ovo nije jedina sličnost koju njegov projekat ima s Le Corbusierovim jedinicama.²⁰⁶ No s vremenom, on podređuje i situacionistički pojam igre toj novoj, suštinski *funkcionalističkoj podjeli* – izvjestan "žuti sektor" svojom bojom i kosim površinama treba odgovarati "zoni igre" (slika 3).²⁰⁷



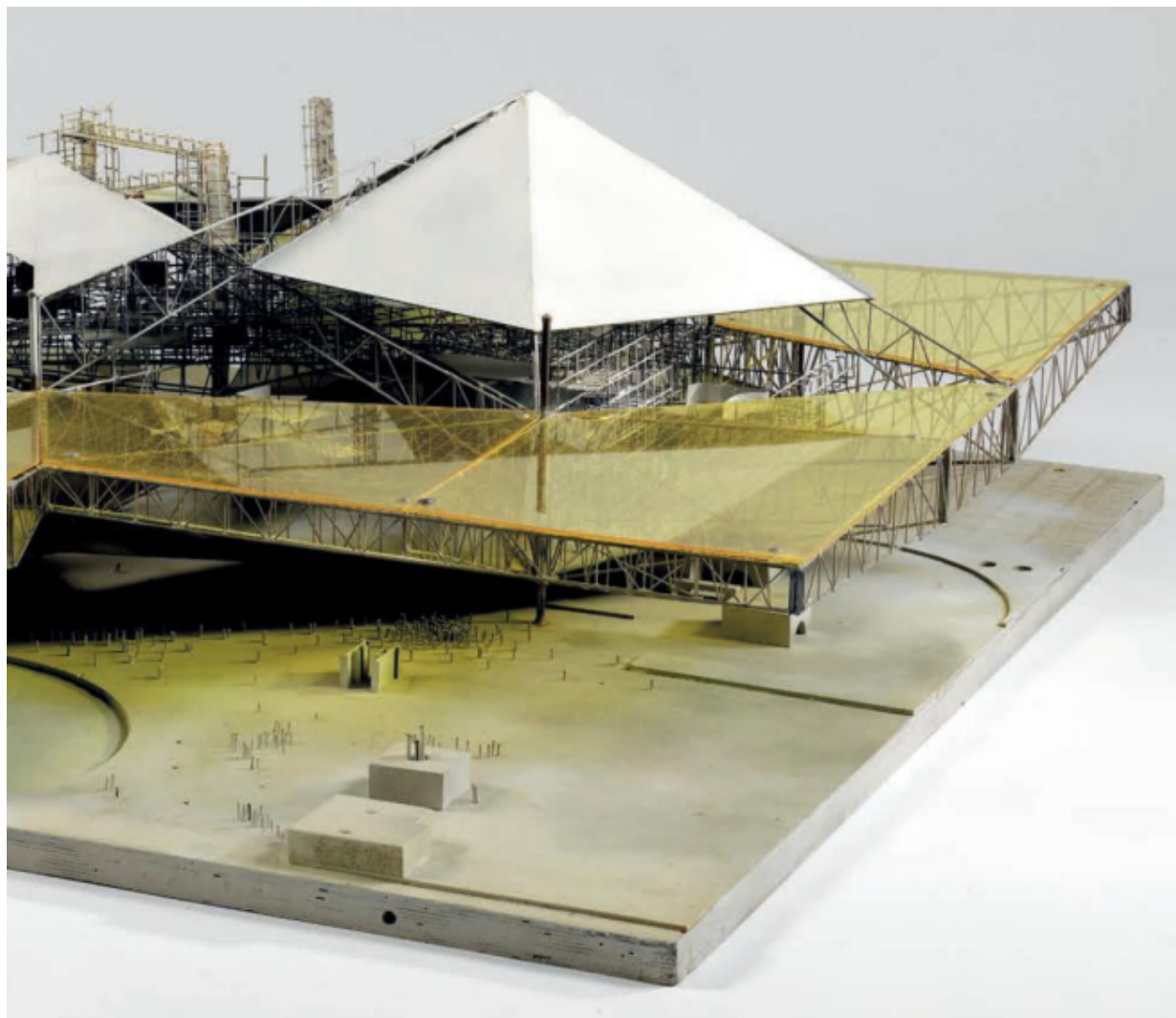
Slika 2. Constant. Grupa sektora. 1964.

²⁰⁴ Constant, "A Different City for a Different Life."

²⁰⁵ Ibid.

²⁰⁶ Beskrajna mreža galerija i prolaza samo je do krajnosti dovedena Le Corbusierov koncept "ulica u vazduhu" ostvaren u projektima poput Unité d'habitationa. Ako posmatramo samo tehničke odlike grada, uočljive su paralele i sa Team 10 arhitekturom, primjerice projektom za Robin Hood Gardens (1972) arhitekata Alison i Petera Smithsona.

²⁰⁷ Constant, "Description of the Yellow Sector (1960)," u *Constant's New Babylon: The Hyper-Architecture of Desire*, 122.



Slika 3. Constant. Veliki žuti sektor. 1967.

Javlja se i ideja "situacionističkih timova" koji će se starati o promjenama okoline zato što posjeduju potrebna tehnološka znanja²⁰⁸ – nasuprot unitarnom principu, uviđamo težnju ka novoj specijalizaciji. Kao i Chtcheglov, Constant vjeruje da će održavanje svih dosad poznatih oblika stanovanja i življenja u gradovima²⁰⁹ pratiti proizvodnju materijalne okoline.²¹⁰ Dakle, njegov projekat pokazuje suštinske nepodudarnosti sa Lefebvreovom i situacionističkom

²⁰⁸ Ibid.

²⁰⁹ Potpuno negativna orijentacija, koju možemo čitati i iz ranijih tekstova. Usp. Constant, "Manifesto (1948)," *Situationist International Online*. Pristupljeno 24.02.2022. <https://www.cddc.vt.edu/sionline/presitu/manifesto.html>

²¹⁰ Constant, "Unitary Urbanism," 132.

kritikom modernog urbanizma. Proizvodnja, kao i priroda, odmor, igra ili umjetnost, shvaćeni su kod njih tako da se trenutno nalaze izvan područja svakidašnjeg života, te ih je potrebno utopiti u njega. Umjesto zahtjeva za istovremenošću, okupljanjem, silom privlačenja simboličkog urbanog centra na kojoj insistira Lefebvre, imperativ nomadizma i stalnih prolazaka rezultirali bi *negacijom grada*.²¹¹ Ono što situacionisti gube iz vida tijekom suradnje s Constantom je da urbano predstavlja polje borbe za povećavanje svakidašnjeg života samo zbog toga što je, kao totalitet i centralitet, mjesto koje omogućuje sva okupljanja i preplitanja, a samim tim i aktivno stvaralačko djelovanje.

U početku, Debord podržava Constantov razvoj teorije unitarnog urbanizma i čak opravdava trodimenzionalne modele i crteže u odgovoru na neke primjedbe o tome da suviše naginju ka pojedinačnim umjetničkim djelima.²¹² No, već iz njihove rane pismene razmjene vidljivi su povoji i razvoj suštinskih neslaganja,²¹³ često o pitanjima unitarnog urbanizma. Naposlijetku, Debord će napomenuti Constanta da je svakidašnji život kao totalitet, u svom bogatstvu i kompleksnosti, jedino polje na kojem treba intervenirati,²¹⁴ da unitarni urbanizam mora biti shvaćen kao jedan od instrumenata stvaranja totaliteta, ali da on ne sadrži cjelokupnu viziju ili plan preobrazbe svakidašnjeg života. Constant je istupio iz SI 1960. godine. Debord ubrzo javno počinje kritizirati Constantovu teoriju, kao i proizvodnju statičnih arhitektonskih modela (koje naziva *skulpturama*²¹⁵), a posebno činjenicu da ih je izlagao u muzejima umjetnosti i pri izložbama arhitekata – prema čemu su, zbog otpora galerijskim i arhivskim institucijama, situacionisti imali izrazito negativan stav.

²¹¹ Choay ovako naziva megastrukture, kritizirajući ih kao tehno-kratske utopije, tek naizgled zasnovane na izučavanju potreba stanovnika, koje ih zapravo u potpunosti isključuju, poput progresističkih modela.

²¹² Debord, "Constant and the Path of Unitary Urbanism (1959)," *Not Bored!*. Pristupljeno 24.02.2022. <http://www.notbored.org/constant-debord.html>

²¹³ Primjerice, Constantova negativna orijentacija odbacuje raskoš u okvirima novog života, dok Debord smatra da treba divertirati stare oblike raskoši. Vidjeti: Guy Debord, "To Constant, 28 Feb 1959," *Not Bored!*. Pristupljeno 24.02.2022. <http://www.notbored.org/debord-28February1959.html>

Drugdje, on pokazuje nevoljkost da u SI primi neke sociologe i arhitekte koje Constant predlaže, zbog njihovih specijalističkih tendencija. Guy Debord, "To Constant, 3 March 1959," *Not Bored!*. Pristupljeno 24.02.2022. <http://www.notbored.org/debord-3March1959.html>

²¹⁴ Guy Debord, "To Constant, 4 April 1959," *Not Bored!*. Pristupljeno 24.02.2022. <http://www.notbored.org/debord-4April1959.html>

²¹⁵ Guy Debord, "To Asger Jorn, 16 July 1960," *Not Bored!*. Pristupljeno 24.02.2022. <http://www.notbored.org/debord-16July1960.html>

4.3. Revolucionarni urbanizam – kritika urbanizma

Debord je smatrao da se preobrazba okoline i društva moraju odvijati istodobno. Novi oblici djelovanja najlakše se otkrivaju u oblasti umjetnosti, kulture i ponašanja, ali moraju biti povezani sa svim drugim *revolucionarnim* promjenama.²¹⁶ Dok se kritika urbanizma ne poveže s revolucionarnom praksom, on je "glavni neprijatelj svih mogućnosti savremenog urbanog života", jer kriza urbanizma je društvena i politička kriza i mora se rješavati na planu društvene i političke akcije.²¹⁷ Jedan od čimbenika koji su mogli utjecati na kritičare kad su situacionističku djelatnost od 1961. godine nazivali "političkom" ili militaristički nastrojenom svakako je nagao zaokret ka drugoj, taktičko-aproprijacijskoj tendenciji koja je, međutim, uvijek već bila prisutna u njihovom radu. Jedan od ključnih tekstova obrata ka teoriji revolucionarnog urbanizma nastaje povodom javnog odricanja od Constantovog modela, kad SI objavljuje da "unitarni urbanizam nije urbanistička doktrina, već kritika urbanizma"²¹⁸ – ovo postaje glavna tema teksta i moto cjelokupne teorije SI nakon 1961. godine.²¹⁹ Pa ipak, taj "nagao" zaokret tek je ponovno naglašavanje stava o nužnoj *unitarnosti* političkog, umjetničkog, svakidašnjeg (a ne orijentaciji ka jednom aspektu) koji se mogao čitati u najranijim tekstovima o ulozi umjetnosti u svakidašnjem urbanom životu, objavljenim 50ih godina i koji SI već tad određuju kao radikalnu avangardu.

Ti stavovi se uistinu jesu ispoljili u praksi SI tek nakon 1961. godine, no razlog tomu je i ostvarenje pogodnih uvjeta. Najprije, sam raskid s Constantom i uviđanje spornih mjesta njegove teorije usmjerio je grupu jasnije ka praksi koja se ima povezati s uvjetima svakidašnjeg života. Dalje, situacionisti 1960. godine intenziviraju komunikaciju s Lefebvreom, prihvaćaju značajan dio njegove teorije, ali i surađuju s njim. Kratki period te suradnje imao je najveći utjecaj na razvoj situacionističke teorije i prakse između 1960. i 1962. godine, kad počinju temeljitije istraživati simptome apstraktnog kapitalističkog prostora.

²¹⁶ Debord, "Izvještaj o konstruisanju situacija i uslovima za organizovanje međunarodnog pokreta."

²¹⁷ SI, "Critique of Urbanism (1961)," u *Guy Debord and the Situationist International: Texts and Documents*, 105.

²¹⁸ Ibid., 103. U ovom slučaju koriste izraz "unitarni urbanizam" – no to je izraz onoga što ovdje nazivamo "revolucionarnim urbanizmom".

²¹⁹ Neki kritičari, poput Marka Wigleya, odbacuju značaj ove promjene i javne kritike Novog Babilona kao odbrambeni mehanizam "kiselog grožđa". No ukoliko pogledamo ukupnost situacionističke teorije i prakse, Constantova teorija izgleda kao interludij koji ne odgovara ni onomu prije ni onomu poslije. Veći napor bi trebalo uložiti da se racionalizira njihova suradnja nego njihov raskid.

4.3.1. Lefebvreov utjecaj na razvoj koncepta

Totalitet je jedan od osnovnih pojmova Lefebvreove teorije. On u njoj ne označava totalni program, nego shvaćanje urbanog i urbane svakidašnjice kao kompleksnog povijesnog procesa koji se ne može sagledavati niti graditi fragmentarnim metodologijama. Pojam totaliteta u Lefebvrea poziv je da se suprotstavi uskoj znanstvenoj specijalizaciji što dolazi kao posljedica uznapredovale podjele rada u uvjetima poznog kapitalizma. Ovaj pristup dopušta da se fenomen urbanog razmotri ne usprkos svojim kontradikcijama, nego uz njihovu pomoć, određujući se upravo kao stjecište sukoba, prostor koji omogućuje okupljanje, zbližavanje, preplitanje – riječju, stvarne razlike.²²⁰ Za Lefebvrea, grad je stjecište-totalitet:

Grad poziva sebi sve ono što je rođeno na drugom mestu od prirode i rada: plodove i predmete, proizvode i proizvođače, dela i tvorevine, delatnosti i situacije. Šta on stvara? Ništa. On centralizuje ostvarenja. A ipak, on stvara sve. Ništa ne postoji bez razmene, bez zbližavanja, bez blizine, to jest bez odnosa. On stvara jednu situaciju, urbanu situaciju, onu u kojoj se različite stvari događaju jedne drugima i ne postoje odvojeno, već prema razlikama.²²¹

Iz pojma totaliteta proizlazi najznačajnija točka njegovog utjecaja na SI – grad shvaćen kao umjetničko djelo. Urbano ima osobito svojstvo da *u istovremenosti* sabire sve sadržaje, razara ih i ponovo strukturira. Svaki element urbanog se može izračunati, izmjeriti, programirati, osim "drame koja proizlazi iz ko-prisustva i predstavljanja izračunatih, količinski izmerenih, programiranih elemenata".²²² Budući da je ovo i osnovna odlika umjetničkog djela, Lefebvre (tragom Hegela²²³), smatra grad za *oeuvre*, transfunkcionalno, totalno djelo:

Grad je nešto trajno transfunkcionalno, uspjelo ili promašeno djelo, ali djelo društvene grupe i globalnog društva. Grad bijaše jedva svjesno ili 'nesvjesno' djelo svakidašnjeg života. Mora postati potpuno svjesno *djelo*, koje nije predodređeno da 'integrira' zaboravljenu svakidašnjicu na najnižem nivou, već da preobrazi svakidašnjicu u djelo, na najvišem nivou, nivou umjetnosti i slobode.²²⁴

²²⁰ Lefebvre, *Urbana revolucija*, 151-152.

²²¹ Ibid., 133.

²²² Ibid., 196.

²²³ Lefebvre navodi kako Hegel piše o gradu kao vrhovnom čovjekovom djelu, mjestu koje sakuplja i proizvodi, ali i samo jest umjetničko djelo. Više: Lefebvre, "An Interview with Henri Lefebvre," 34.

²²⁴ Lefebvre, *Kritika svakidašnjeg života*, 376.

Situacionisti su smatrali da je arhitektura "po novoj mjeri čovjeka" – suprotno CIAM-ovom shvaćanju mjere čovjeka²²⁵ – ona u kojoj on učestvuje kao u svom vrhovnom životnom umjetničkom djelu.²²⁶ Upravo su zbog toga njihovi najveći arhitektonski uzori bili raskošni i "bajkoviti" dvorci Ludwiga II Bavarskog, Schwittersov Merzbau i osobito palača poštara Chevala²²⁷ (*Palais idéal du facteur Cheval*), rezultat dugogodišnjeg, cjeloživotnog rada jednog čovjeka – čija eklektika reflektira sve ono što je njezin graditelj tijekom svog života drugdje vidio i želio "divertirati", uvodeći u svoj *oeuvre*. Za njih, moderno stanje umjetnosti "koči *atrofija oeuvre*", kao "nemogućnost poduzimanja proširene konstrukcije", totalnog stvaranja.²²⁸

Budući da prostor promatra kao stjecanje praksi, sklop odnosa, Lefebvre uvijek insistira na tome da *oeuvre* ne postoji kao datost, već samo kao praksa, i to praksa aproprijacije prostora. *Oeuvre* je "manevar na neprijateljskom tlu", jer, kao što pišu situacionisti, "neprijatelj je već okupirao sav prostor", oblikovao ga po svojim zakonima i ciljevima. Novi, *revolucionarni urbanizam* pojavljuje se tamo gdje se određene zone oslobađaju ove okupacije. Materijalizacija slobode znači aproprijaciju dijelova koloniziranog prostora.²²⁹ Za situacioniste je revolucionaran pokret onaj koji radikalno mijenja organizaciju prostor-vremena i način odlučivanja o njegovoj reorganizaciji.²³⁰ Upravo ovim putem dolazimo do pojma urbane revolucije i značenja revolucionarnog urbanizma, odnosno *revolucionarne urbane prakse*, kod Lefebvrea i SI.

U tekstu "Pravo na grad" on insistira na tome da samo *totalna revolucija*,²³¹ uspostavljena iz perspektive urbane prakse, može proizvoditi urbano kao *oeuvre*. Ono se proizvodi praksama prisvajanja ili aproprijacije prostora. Iako *oeuvre* ne postoji kao datost, Lefebvre smatra da svako urbano društvo unaprijed posjeduje izvjesne "momente", "mjesto" kroz koja "prosijava moguće"²³² – koja pokazuju kako društvo spektakla nije puno niti cjelovito, nego, upravo zato što za njega urbana praksa ostaje slijepo polje, ona ima mogućnost da neočekivano iskrsne i

²²⁵ Usp. J. L. Sertov esej "The Human Scale in City Planning (1944)."

²²⁶ Asger Jorn, "Architecture for Life (1954)," *Situationist International Online*. Pristupljeno 24.02.2022. <https://www.cddc.vt.edu/sionline/presitu/forlife.html>

²²⁷ Cheval ju je gradio trideset i tri godine, bez naročitih sredstava, posve sam, koristeći pronađene materijale.

²²⁸ Guy Debord, "Psychogeographical Venice (1957)," *Not Bored!*. Pristupljeno 24.02.2022. <http://www.notbored.org/psychogeographical-venice.html>

²²⁹ Attila, Kotanyi i Raoul Vaneigem, "Basic Program of the Bureau of Unitary Urbanism (1961)," 88.

²³⁰ SI, "Ideologies, Classes and the Domination of Nature (1963)," u *Situationist International Online*. Pristupljeno 24.02.2022. <https://www.cddc.vt.edu/sionline/si/ideologies.html>

²³¹ Za Lefebvrea, revolucija ne može ni biti drugačija do "totalna".

²³² Lefebvre, "Right to the City," 156.

pruži otpor spektakularnoj kolonizaciji prostora. Prema Lefebvreovoj *teoriji momenata*, koja je imala veliki utjecaj na situacioniste, postoje izvanredni trenuci u kojima čovjek osjeća totalitet života, koji se izdižu nad reduciranom svakidašnjicom rada i dokolice²³³ – to su trenuci kriza, zasićenosti nezadovoljstvom, koji rađaju revolucije.²³⁴ Stvaranje situacija kod situacionista pokušaj je da se ovakvi trenuci svjesno proizvode.²³⁵

Revolucija kao ostvarivanje prava na grad ima veze s Lefebvreovim novim shvaćanjem uloge umjetnosti u urbanom društvu. On govori o *umijeću života* – urbanoj praksi – što predstavlja razvijanje, intenzifikaciju života ne kao sredstva za neki drugi cilj, nego kao svog vlastitog cilja: "Ono pretpostavlja da cjelokupni život – svakidašnji život – postane umjetničko djelo i radost koju čovjek posvećuje sam sebi."²³⁶ Praksa koja prevazilazi umjetnost kao specijaliziranu djelatnost, povezujući ju sa svakidašnjim životom, smatra, donosi kraj alijenacije.²³⁷ "Budućnost umjetnosti je urbana",²³⁸ a pravo na grad pravo je na totalno stvaranje totaliteta svakidašnjeg života. Umjetnost života u urbanim uvjetima je, dakle, apropijacija prostor-vremena grada. Na svaki način, Lefebvreov stav prema ulozi umjetnosti u urbanom društvu odgovara situacionističkom avangardnom stav da se umjetnost istodobno mora "prevazići i realizirati".

Avangardu, prema Lefebvreu, mora činiti "djelatna masa"; avangarda je kolektivna i masovna, jer je revolucionarna.²³⁹ Svaka revolucija postavlja zahtjev za sveobuhvatnijim životom – razlog njezinih djelatnih masa uvijek je nezadovoljstvo *cjelokupnim* svakidašnjim životom.²⁴⁰ Da bi se elementi nepredvidivog i spontanog, prisutni i inače u nedovršenosti

²³³ Lefebvre, *Kritika svakidašnjeg života*, 480-193.

²³⁴ Ovakav stav potječe od teorije Marxa i Engelsa – u interesu revolucije je ne intervenirati u neizdrživim stanjima – što je nezadovoljstvo veće, to će prije proleterijat organizirati pobunu.

²³⁵ SI, "The Theory of Moments and the Construction of Situations," *Situationist International Online*. Pristupljeno 24.02.2022. <https://www.cddc.vt.edu/sionline/si/moments.html>

²³⁶ Lefebvre, *Kritika svakidašnjeg života*, 168.

²³⁷ Ibid., 135.

²³⁸ Lefebvre, "Right to the City."

²³⁹ Lefebvre, *Kritika svakidašnjeg života*, 153.

²⁴⁰ U tekstu o revolucionarnom romantizmu, kojim će više puta referirati na SI, Lefebvre piše da francuski romantizam dolazi iz nepodnošljivog nezadovoljstva životom nakon revolucije i proizlazi iz te revolucije. Zahtjev za sveobuhvatnijim životom, kojeg se očekivalo nakon revolucije i koji nije ostvaren, ono što je moguće a prema čemu se svakidašnjica ne upravlja, to je prvi zahtjev nove revolucije, čiju mogućnost predviđa s pojavom novih revolucionarnih romantičara. Iz teksta je jasno da aludira na situacioniste, - "novi romantizam zadržava istovremeno kritičku bistrinu, potrebu konceptata – i maštu, san, kao i ispitivanje prošlosti". Time ga razlikuje od nekadašnjeg eskapističkog i nostalgičnog romantizma – upravo situacionisti ne namjeravaju napustiti prošlost,

svakidašnjeg života, mogli grupirati do postizanja revolucionarne snage, prije svega mora doći do potpunog osiromašenja svakidašnjice u mjeri u kojoj život postaje nepodnošljiv. Ti povlašteni trenuci krize omogućuju otpor segregaciji prostor-vremena. Cilj segregacije je da zabrani protest, opoziciju i akciju razdvajajući one koji protestuju, oponiraju i djeluju.²⁴¹ Jedini način za potiranje segregacija jest kolektivna apropijacija – taktičko, nekorisno i neprofitabilno rabljenje *centra odlučivanja i administracije*, koji uspostavlja sve segregacije.

U ovom smislu za Lefebvrea, kao i za SI, značajan događaj je Pariška komuna,²⁴² zbog toga što je na djelu doslovno zauzimanje centra odlučivanja.²⁴³ Postojanje "urbanog centra" za Lefebvrea je odlika urbanog da u jednu točku (koja se može nalaziti bilo gdje i mijenjati u skladu s prilikama), privlači, okuplja ljude, predmete, bogatstava i situacije.²⁴⁴ Segregacija uvijek proizvodi urbane getoe, jednako strogo odvajajući siromašne, bogate i druge grupe u prostore predviđene za njih. Komuna nije bio tek čin radnika koji fizički zauzimaju prostor gradske jezgre iz koje su istisnuti, nego uspostavljanje "urbanog centra" na prostoru centra odlučivanja. Spontanom akcijom, koja je anarhističke prirode, oni se suprotstavljaju birokratskoj i vojnoj snazi države, institucijama koje ih odvajaju od urbanog života. Lefebvre iz ovoga izdvaja značajnu odliku revolucionarne djelatnosti – samo su društvene klase u cjelini, i to osobito radnička klasa (ali ne ona sama), sposobne preuzeti revolucionarnu inicijativu i riješiti probleme urbanog, zato što oni najkonkretnije osjećaju ispoljavanja strategije segregacije i eksploatacije čovjeka, a siromaštvo svakidašnjeg života tu nije prekriveno čak ni bogatstvom privatnog vlasništva.²⁴⁵

Osnovna teza Lefebvreove studije o komuni jest da svaka revolucija predstavlja *fete*, "festival" građanske apropijacije urbanog, neproduktivno upotrebljavanje koje nema druge svrhe

nego u njoj pronaći revolucionarne poticaje koji se mogu iskoristiti u sadašnjosti. Usp. Henri Lefebvre, "Prema revolucionarnom romantizmu," u *Eseji* (Sarajevo: Svjetlost, 1961), 247-248.

²⁴¹ Tamo gdje opresija postiže maksimum segregacije prostor-vremena, primjerice u logoru, nemoguća je revolucionarna akcija. Vidjeti: Lefebvre, "Right to the City," 163.

²⁴² Ovdje nećemo ulaziti u optužbe Lefebvrea za plagijat situacionističkih ideja – u svakom slučaju, poznato je da su zajedno razvijali teze o Pariškoj komuni i da su osnovne teze njegove knjige već ukratko izložene u njihovom tekstu iz 1962. godine (na kojem pak nije potpisan Lefebvre. Usp. Debord, Kotanyi, Vaneigem, "Theses on the Parisian Commune (1962)," u *Situationist International Anthology*, 398-402.

²⁴³ Vidljiv je utjecaj marksističke teorije na Lefebvrea – na gotovo isti način o značaju Pariške komune pisao je najprije Engels. Vidjeti: Vidjeti: Karl Marx, et al. *Iskustva Pariske Komune*, uredili Franc Cengle i Arif Tanović (Sarajevo: Svjetlost, 1977).

²⁴⁴ Lefebvre, "Right to the City," 195.

²⁴⁵ Ibid., 154.

do užitka.²⁴⁶ Tijekom festivala, volja da se promijeni život i svijet "cijepa veo uobičajenog svakidašnjeg života" i urbano postaje *oeuvre* za građane.²⁴⁷ SI navodi komunu kao direktan uzor i "jedinu implementaciju revolucionarnog urbanizma do danas".²⁴⁸

Svaka revolucija koja ne proizvede novi prostor nije ostvarila svoj puni potencijal – ona nije promijenila svakidašnji život društva, nego samo ideološke superstrukture političkih aparata i institucija. SI insistira na potpunoj propasti svih dosadašnjih revolucija, čiji prostor, nakratko prisvojen, ubrzo biva rekuperiran. Za njih, jedini način da se umjetnost realizira, prevaziđe i nestane, odnosno da se stopi s urbanom praksom i postane umjetnost svakodnevnog života, da grad ponovo postane umjetničko djelo, jest totalna revolucionarna akcija koja je i sama usmjerena preobrazbi svakidašnjeg života. Tako su kod SI, Lefebvreovom zaslugom, neodvojivi umjetnost i revolucija, umjetničko djelo i totalitet svakidašnjeg života.

4.3.2. *Dérive, détournement* i *ultra-détournement* kao taktike apropijacije

Generalni cilj situacionističke neposredne prakse, sačinjene od prolazaka i diverzija, sa zajedničkim imeniteljem stvaranja situacija, bio je pronalazak novih oblika urbane prakse koji bi omogućili ekspanziju svakidašnjeg života. Lefebvreova teorija urbane revolucije kao jedini put kritike i otpora aparatima i institucijama koje održavaju urbano u stanju apstraktnog prostora vidi revolucionarnu urbanu praksu, koja mora biti apropijacijska. Approprijacija, podsjetimo, predstavlja uporabu prostora u skladu s interesima i željama određene grupe/klase; suprotna je konceptu vlasništva, jer funkcioniра po principu uporabne, a ne tržišne vrijednosti. Prema Michel de Certeauovoj teoriji, to bi bilo "pogrešno rabljenje" – taktička praksa koja prisvaja elemente vladajućeg poretka, izigravajući njihove propisane namjene i tako izumljujući otpor. U naredne dvije cjeline bit će izloženi primjeri situacionističke djelatnosti koji se, s obzirom na već uvedene teze i pojmove, ovdje smatraju praksom "revolucionarnog urbanizma", izrazom taktičko-approprijacijske tendencije SI, a koja počiva na postupcima prolaska, diverzije i ultradiverzije. Stoga ćemo se kratko osvrnuti na specifične odlike koje ove postupke čine taktikama apropijacije.

²⁴⁶ Ibid., 66.

²⁴⁷ Lefebvre, "Style of the Commune," u *Key Writings* (New York, London: Continuum, 2003), 189.

²⁴⁸ Debord, Kotany, Vaneigem, "Thesis on the Parisian Commune," 399.

Stvaranje situacija odgovara de Certeauovoj definiciji taktičkog djelovanja. Situacija je uspostavljanje *privremenog polja aktivnosti* koja je u skladu s izvjesnim željama i strastima i djeluje prema njima.²⁴⁹ To je "ukupnost ponašanja u nekom vremenu i prostoru", specifična po tome što se uspostavlja u odnosu na neko konkretno mjesto.²⁵⁰ Privremenost i povezanost za neko postojeće, "tuđe" mjesto, suštinske su odlike taktičko-aproprijacijskih praksi. Cilj stvaranja situacija je "proizvoditi sebe, a ne predmete kojima robujemo"²⁵¹ – Stracey piše o tome kako situacionisti razvijaju novi oblik temporalnosti avangarde, koji se protivi upravljanju ka horizontu budućnosti i afirmira kulturno-političke intervencije u sada (*nowness*).²⁵² Upravo fokusirajući se na sadašnji, prolazni trenutak, koncept stvaranja situacija uspijeva umaknuti stvaranju predmeta, modela, programa. Vidjeli smo da, u onom trenutku u kojem se odriču tog zahtjeva za neposrednim djelovanjem, oni podliježu metodama koje favoriziraju strategije – planiranju i propisivanju budućnosti. Situacionisti ostvaruju svoj istinski avangardni potencijal onda kad neposredno učestvuju u svakidašnjici kroz varijaciju i aranžiranje prolaznih trenutaka – stvaranje situacija, koje počiva na dva osnovna situacionistička postupka: prolasku i diverziji.

Prolazak – tehnika brzog prolaska kroz različite ambijente – razlikuje se od transporta ili šetnje. On podrazumijeva, najprije, odricanje od svih uobičajenih motiva za kretanje i usmjeravanje na "psihogeografski reljef" grada – njegove postojane tijekove, "fiksne tačke i vrtloge koji znatno otežavaju ulazak ili izlazak iz nekih zona".²⁵³ To je, dakle, prepuštanje psihogeografskim utjecajima, ali i *aktivno* proučavanje mogućnosti izvjesnih urbanih područja, kao i direktno podrivanje njihovih prvotnih namjena i autoriteta zakona koji reguliraju urbani prostor-vrijeme. Situacionisti, naime, pišu o značaju prolaska ili obitavanja u urbanim prostorima kojima je pristup zabranjen, ili izvjesna kretanja čiji cilj je "stvaranje što veće zbrke".²⁵⁴ Ovo u doslovnom smislu djelovanje "na tuđem tlu".

Pored uobičajene diverzije na nivou pisanja tekstova ili umjetničkih eksperimenata, koja je također taktičko-aproprijacijske prirode, situacionisti će pisati o mogućnostima ultra-diverzije,

²⁴⁹ SI, "Preliminary Problems in Constructing a Situation (1958)," u *Situationist International Anthology*, 49.

²⁵⁰ SI, "The Theory of Moments and the Construction of Situations."

²⁵¹ Guy Debord, "Theses on Cultural Revolution (1958)," u *Guy Debord and the Situationist International: Texts and Documents*, 61.

²⁵² Stracey, "Destruktion of RSG-6: The Latest Avant-Garde," u *Constructed Situations*, 44-56.

²⁵³ Guy Debord, "Teorija prolaska (1956)," *Anarhistička biblioteka*, Pristupljeno 24.02.2022. <https://anarhisticka-biblioteka.net/library/guy-debord-teorija-prolaska>

²⁵⁴ Ibid.

primjene diverzije u svakodnevnom društvenom okruženju.²⁵⁵ Tako će, neposrednim učešćem na području postojećih urbanih oblika i njihove urbane svakidašnjice, s ciljem preobrazbe svakidašnjeg života, biti divertirane svakodnevne aktivnosti. Ultradiverzija u svom krajnjem izrazu zapravo i jest totalna preobrazba svakidašnjice.

Naredni primjeri situacionističke prakse pokazat će kako su ovi postupci obrazovali, najprije, otpor u vidu simboličkih subverzija modernog urbanizma – divertirajući urbanistički plan i iskušavajući pretenziju kartografskog kodiranja prostora na znanstvenu objektivnost – a potom neposredne subverzije na nivou svakidašnjeg života – učestvujući u fizičkoj i simboličkoj apropijaciji izvjesnih urbanih područja Pariza na protestima 1968. godine.

4.3.3. "Goli grad" – diverzija urbanističkog plana

Kritička geografija i kartografija mnogo duguju pionirima prostornog obrata (*spatial turn*), među kojima se ne mogu izostaviti Lefebvre i teza o proizvodnji prostora, ali ni situacionističke diverzije gradskih planova. Geografija i kartografija u novije vrijeme shvaćene su kao inherentno imperijalne discipline, a njihovi proizvodi (mape i planovi) kao društvene konstrukcije, radije nego sredstva objektivne spoznaje. Tako se mape uključuju u istraživanje diskursa moći i, pošto stvaraju snažnu retoriku, mogu se kritički analizirati kao i bilo koji drugi tekst.²⁵⁶ Kao i svi tekstovi, one također sadrže mogućnosti simboličkog otpora i to u vlastitim sredstvima.²⁵⁷

Mape, kao i urbanistički planovi, tretiraju prostor kao zbroj nepokretnih točaka – ne bilježe prolazak vremena, niti kretanje.²⁵⁸ Divertirane mape Pariza koje su Asger Jorn i Guy Debord objavili u *Mémoires* (1959)²⁵⁹ bilježe psihogeografske odlike dijelova Pariza, ali i same prolaskе. Prema Debordu, inspiracija za prolazak i njegove bilješke bila je "karta nježnosti"

²⁵⁵ Debord i Wolman, "Uputstvo za primenu diverzije."

²⁵⁶ Za više tekstova iz područja kritičkih geografija vidjeti: Harald Bauder i Salvatore Engel-Di Mauro, ur. *Critical Geographies: a Collection of Readings* (Kelowna: Praxis (e)Press, 2008); Edward W. Soja, *Postmodern Geographies: The Reassertion of Space in Critical Social Theory* (London: Verso, 1989).

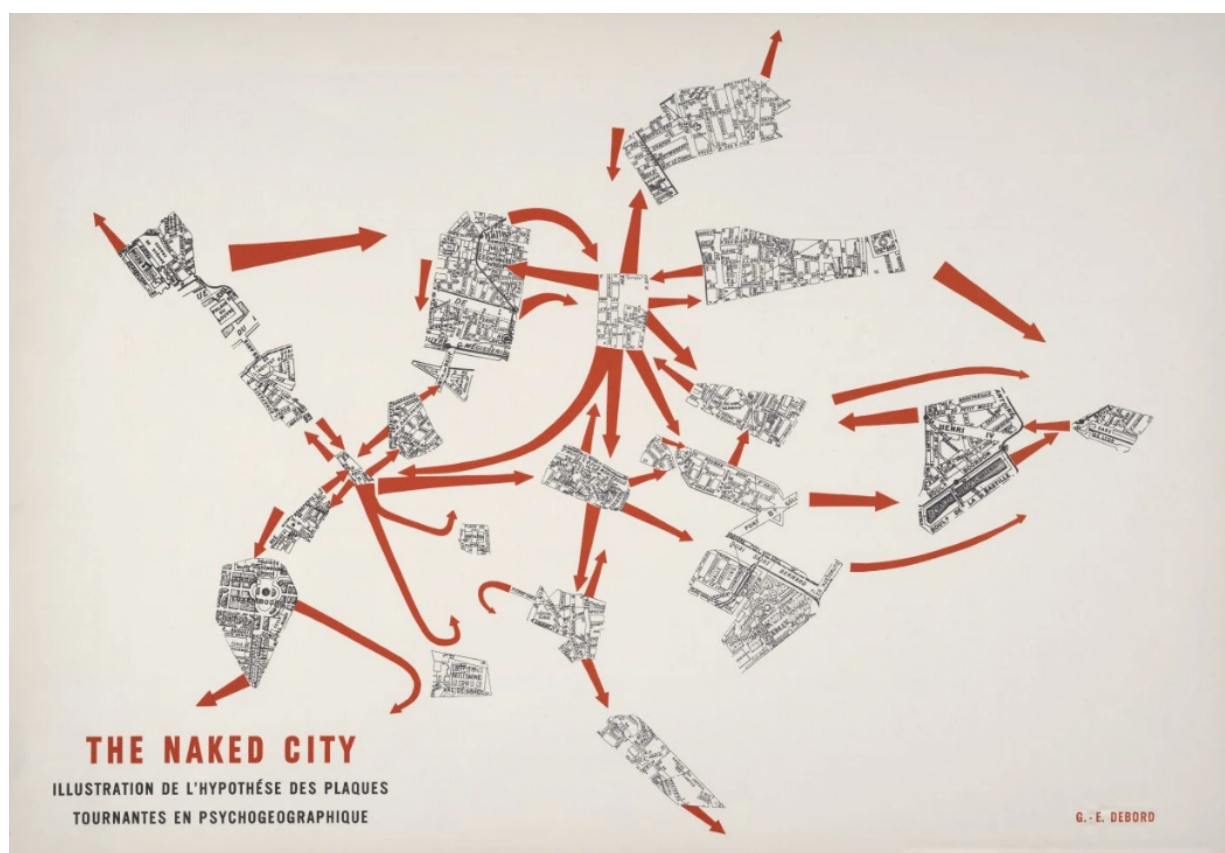
²⁵⁷ Jedan od mogućih utjecaja na situacioniste bila bi nadrealistička karta svijeta iz 1929. godine, jedna vrsta subjektivne projekcije na kojoj se nalaze komična ili zastrašujuća odstupanja od "objektivnog stanja" svijeta – neke države imaju promijenjena imena, neke su mnogo veće nego u stvarnosti, a neke su "zbrisane s lica zemlje".

²⁵⁸ Ilija Trojanow i Ranjit Hoskote, *Confluences: Forgotten Histories from East and West* (New Delhi: Yoda Press, 2012).

²⁵⁹ Knjiga fragmenata bilješki i poezije, ilustracija i drugih divertiranih elemenata, ručno izrađena.

(*Carte du pays de Tendre*) iz romana *Clélie* (1661) francuske spisateljice Madeleine de Scudéry,²⁶⁰ koja prikazuje "zemlju ljubavi" i "put do zadovoljstva". Debordovi fragmenti ukazuju na dijelove urbane okoline koji se, putem diverzije, još mogu "spasiti" i podrediti cilju postizanja zadovoljstva, odnosno ostvarenja čovjeka u skladu s njegovim željama.

Debord je izradio više ovakvih mapa, a najpoznatija od njih objavljena je 1957. godine pod nazivom *Goli grad*. Sačinjena je od devetnaest fragmenata zvaničnog urbanističkog plana Pariza, povezanih crvenim linijama koje predstavljaju prijedene ili moguće putanje prolazaka (slika 4). Razmak između fragmenata ne odgovara fizičkim razdaljinama i u skladu je s onim što on zamjećuje o prostoru – nekim dijelovima grada se lako prilazi, dok su drugi puni "psihogeografskih prepreka"; neki prosto nisu zanimljivi s psihogeografske točke gledišta, pa se izostavljaju u ovim bilješkama.



Slika 4. Guy Debord. *The Naked City: illustration de hypothèse des plaques tournantes en psychogéographie* (1957)

²⁶⁰ Libero Andreotti, "Architecture and Play," u *Guy Debord and the Situationist International: Texts and Documents*, 222.

Temporalizacija prostora²⁶¹ koja je ovdje na djelu najznačajnija je odlika psihogeografskih subverzija mape, jer se opire opredmećujućoj prirodi gradskih prostornih planova – o gradu govori kao o poprištu situacija, o četvrtima kao prostorima prakse stanovanja, a ne nastambama. Mapa više ne pretendira na znanstvenu objektivnost, nego se pokazuje kao projekcija *subjektivnog narativa* o prostoru,²⁶² u kojem su naglašeni fragmenti koji pružaju zadovoljstvo.

Goli grad pokazuje da grad može iskusiti samo konkretni subjekt u određenom vremenu.²⁶³ Tako je on proizvod-djelo, suprotnost proizvodu-predmetu. Postupak izdvajanja fragmenata ukazuje na segregacije modernog urbanizma o kojima piše Lefebvre, a istovremeno iskušava način na koji se apstraktni prostor predstavlja kao homogen. Divertirana mapa-narativ odgovara i tezi o proizvodnji prostora – prostor se kroz aproprijaciju pokazuje kao društveni proizvod, a Debordova mapa je zapis o njegovom podruštvljenju kroz taktiku prolaska. Ona je taktički čin simboličkog otpora, pošto divertira proizvod jedne strategije. Nastale istodobno s razvojem projekta Novog Babilona, psihogeografske mape svjedoče o kontinuitetu i paralelnom postojanju tendencije koja će svoj radikalni izraz pronaći tek krajem 60ih, kad situacionisti vlastite simboličke oblike otpora modernom urbanizmu kroz direktne akcije povezuju s revolucionarnim praksama.

4.3.4. 1968. - ultradiverzija *urbanog* kao radikalna neoavangardna praksa

Na snažnu orijentaciju ka prvoj tendenciji, što će se ispoljiti u učešću situacionista u događajima 1968. godine u Parizu, značajan utjecaj imali su povijesni društveno-politički uvjeti.²⁶⁴ Nakon 1960. godine, SI, kao i mnogi, prepoznaju problem ponovnog izmještanja radničke klase u funkcionalističke stambene komplekse u predgrađima, koje se opravdava

²⁶¹ Ibid.

²⁶² Tom McDonough, "Situationist Space," u *Guy Debord and the Situationist International: Texts and Documents*, 246.

²⁶³ Ibid., 248.

²⁶⁴ D. Harvey u knjizi *Rebel Cities: From the Right to the City to the Urban Revolution* (2012) insistira na tome da ideja ostvarivanja "prava na grad" ne dolazi iz intelektualnih krugova, nego neposrednih iskustava pogoršanja uvjeta društvenog života u gradovima, što pokazuje na primjeru brojnih organizacija (The Right to the City Alliance) i demonstracija usmjerenih na, kako smatra, *sistemske* probleme urbanog – koje nastaju bez znanja o Lefebvreovoj ili drugim sociološkim teorijama o urbanom fenomenu. Tako i o teorijsko-praktičnoj djelatnosti SI, na koju su, zasigurno znamo, utjecale ideje Lefebvrea i drugih francuskih intelektualaca, moramo govoriti kao o stjecištu teorijskih, ali i više neposredno doživljenih, društveno-političkih uvjeta, što ih dijele s drugim grupama zaslužnim za razvoj kretanja kojima su se ovi samo pridružili.

znanstveno objektivnom spoznajom (utemeljenom na statističkim analizama) o nezdravom okruženju gradske jezgre, dok izostavlja spomenuti uvjete života u izolaciji od urbanog centra i nepristupačne cijene takvih stambenih jedinica. Ipak, činjenicu da su ta opravdanja uopće iznesena pred javnost oni tumače kao znak da među stanovništvom postoji otpor prema ovakvim promjenama – otpor koji valja poticati i organizirati, osloboditi njihovu težnju da koriste vrijeme za aktivnu preobrazbu izgrađene okoline.²⁶⁵

Nakon protesta uslijed klasne i rasne segregacije u Wattsu (predgrađe Los Angelesa, SAD) 1965. godine, SI uviđa potencijal *delinkvencije* kao spontanog izraza odbacivanja novog siromaštva svakidašnjeg života, koje se kod neprivilegiranih skupina, iz kojih delinkventi potječu, osjeća na svakom nivou.²⁶⁶ Situacionistička odbrana protesta u Wattsu godine govori o njima kao o pobuni protiv svijeta robe, ali i latentnog nasilja urbanih znakova opresije, koje je moralo izazvati otvoreno protu-nasilje,²⁶⁷ što razotkriva urbani prostor kao polje političke kontestacije. U protestima su vidjeli i napad na urbanističku segregaciju (prostorna separacija Watts područja uslovlila je, dijelom, društvenu segregaciju i siromaštvo). Delinkventi Watts razbijali su izloge prodavnica, pljačkali i palili tržne centre, što je samo po sebi oblik pobune protiv generalne isključenosti iz udobnosti života ostatka Los Angelesa, ali Debord u destruktivnom ponašanju vidi jednu vrstu aproprijacijske igre – oni koji nemaju struju, krađu kućne aparate. Zapaljeni tržni centar vidi kao krajnji oblik *potlatcha*,²⁶⁸ neprofitabilne uporabe, "darovanja" samima sebi (beskorisnog dara) i uništenja materijalnog obilja – sistem potrošnje "izgara u vatri" protestanata.²⁶⁹ SI će divertirati fotografiju zapaljenog tržnog centra u Wattsu iz novina mijenjajući zaglavlje u "CRITIQUE DE L'URBANISME" (Slika 5).

²⁶⁵ SI, "Critique of Urbanism," 111.

²⁶⁶ Vaneigem, "On the Poverty of Student Life (1966)," u *Situationist International Anthology*, 417.

²⁶⁷ Više: Henri Lefebvre, *The Explosion: Marxism and the French Upheaval* (New York: Monthly Review Press, 1969), 72.

²⁶⁸ *Potlatch* termin je preuzet iz antropoloških studija, osobito od Marcela Maussa, koji označava praksu razmjene darova među plemenima u pretkolumbovskoj Americi – na raskošne poklone treba svaki put uzvratiti još raskošnijim poklonima, koji se naposljetku uništavaju, da bi se pokazalo kako oni nisu potrebni, što dokazuje blagostanje svakog plemena.

²⁶⁹ Igra riječi je jasna na francuskom i engleskom: "The flames of Watts consummated the system of consumption." (Guy Debord, "Decline and Fall of the Spectacle of Commodity Economy (1966)," u *Situationist International Anthology*, 197.)



CRITIQUE DE L'URBANISME (Supermarket à Los Angeles, août 1965).

Slika 5. SI. "CRITIQUE DE L'URBANISME (Supermarket à Los Angeles, août 1965)"

Univerzitet u Nanterreu, iz kojeg će poteći prvi studentski protesti 1968. godine, Lefebvre i SI osudili su kao novu vrstu getoa, mjesta nakupljanja studentskog nezadovoljstva uslijed više čimbenika. Najprije, to je još jedno oličenje uspješne prostorne segregacije, koja se temelji na znanstvenom, statističkom istraživanju potreba izvjesne proizvodnje, a ne korisnika prostora – u ovom slučaju, to je proizvodnja sistematiziranog znanja. Mumford je za sveučilišne gradove pisao da "čuvaju sve nedostatke savremenih metropola", što se očituje u načinima diseminacije znanja – "razvijanje pojedinih naučnih grana koje dovodi do uske specijalizacije, i potpuno potčinjavanje sveopćoj birokratskoj disciplini".²⁷⁰

Situacionisti još uvijek vjeruju u moć pojedinačnih subverzija, ali ova kulturna kretanja od polovine 60ih potaknut će i njih da se pridruže kolektivnim "revolucionarnim" – utoliko što za cilj imaju preobrazbu cjelokupnog svakidašnjeg života – akcijama. Nakon protesta u Wattsu, oni počinju vjerovati da će se uskoro pojaviti mogućnost disrupcija svakidašnjice većih razmjera i od onih u 19. stoljeću.

²⁷⁰ Mumford, *Grad u historiji*, 475.

Strazburški skandal (1966)²⁷¹ bila je prva prilika da svoju revolucionarnu teoriju izlože u odobravajućoj sredini studenata. Khayatijev tekst "Bijeda studentskog života" (1966), tad masovno podijeljen među studentima i ubrzo preveden na više jezika, sadržao je osnove situacionističke teorije. Smatrali su da je proliferacija njihovih ideja te godine velikim dijelom zaslužna za pobune studenata u Parizu.²⁷² Lefebvreova predavanja na univerzitetu u Nanterreu, početnoj žiži studentskih protesta, morala su ih također dijelom inspirirati. Nasilje maja '68. SI i Lefebvre dočekali su kao konačnu erupciju spontane revolucionarne akcije izazvanu narastajućim nezadovoljstvom – ovi događaji za njih predstavljaju novi festival preobrazbe svakidašnjeg života u totalitet *oeuvre*, pravu urbanu revoluciju. Kao i Pariška komuna, maj '68. je fenomen čiju kompleksnost ne možemo niti trebamo obuhvatiti ovdje. Nevoljan da poistovjeti ova dva događaja, Lefebvre smatra da među njima ipak postoji jedna zajednička točka – stanovništvo se iz različitih getoa (radnička klasa protjerana u predgrađa, studenti protjerani u univerzitetske komplekse) okuplja i zauzima centar odlučivanja, uspostavljaajući urbani centar.²⁷³ Lefebvre toj novoj revoluciji postavlja novi zahtjev: "Neka život postane umjetničko djelo! Neka se sva sredstva upotrijebe u svrhu preobrazbe svakidašnjeg života!"²⁷⁴

Nakon 1968. godine, Lefebvre pokušava doći do mogućih razloga za uspjeh i razmjere protesta. Još uvijek se vodeći Lenjinovom tezom, pretpostavlja da je do toga dovela akumulacija nezadovoljstva, ali da oni ne bi bili mogući bez postojanja nekih urbanih područja koja još omogućuju okupljanje i komunikaciju – revolucija mora doći zato što urbano društvo, sve dok još nije sasvim decentralizirano, nosi u sebi tendenciju ka ponovnom oživljenju festivala.²⁷⁵ Stanovništvo u gradovima grupirano je u getoe – predgrađa, četvrti stranaca, tvorničke, bogataške, studentske četvrti. Radnička klasa je "smještena, nahranjena i zabavljena" – nova revolucija ne odnosi se na ove potrebe, koje "ne zadovoljavaju nikoga".²⁷⁶ Lefebvre ovdje ne uzima u obzir da, ako su studenti koji žive u funkcionalističkim zgradama Nanterrea imali neke sasvim nove potrebe, teško je isto reći za radnike – modernizacija francuske ekonomije dolazi i

²⁷¹ SI, "Our Goals and Methods in the Strasbourg Scandal (1967)," u *Situationist International Anthology*, 263-273.

²⁷² René Viénet, *Enragés and Situationists in the Occupations Movement* (New York: Autonomedia & London: Rebel Press, 1992), 15.

²⁷³ Lefebvre, *The Explosion*, 117.

²⁷⁴ Henri Lefebvre, *Everyday Life in the Modern World* (New York: Harper Torchbooks, 1971), 204.

²⁷⁵ Za njega, još postoje neki dijelovi Pariza u kojima se čuva otpor urbane transfunkcionalnosti – Saint-Germain-des-Prés ili Saint-Michel, to su upravo ona mjesta na kojima su svoje živote provodili članovi Letrističke i Situacionističke internacionale. Vidjeti: Lefebvre, *Everyday life in the Modern World*, 204.

²⁷⁶ *Ibid.*, 98.

po cijeni smanjenih plaća, uvjeti rada nisu optimalni niti zadovoljavajući. Pa ipak, razmjera protesta i činjenica da radnici nisu pristajali na većinu ponuda poslodavaca, ukazuju na to da su i njihove potrebe nadilazile bolje uvjete rada i povećanje plaća. Protesti su narasli od nekolicine studentskih pobuna do preko deset miliona pobunjenih radnika samo u Francuskoj i doveli su gotovo do likvidacije vlade. Za SI, ovo predstavlja događaj u kojem su se studenti, nezaposleni delinkventi i radnici ujedinili u prisvajanju prostora svakidašnjeg života.

Demonstracije su preuzele oblik fizičke konfrontacije između prosvjednika, koji su djelovali gerilski, taktički, s vrlo malo sredstava i bez mogućnosti da zauzmu strateški nivo i policije koja je to mogla.²⁷⁷ Među prosvjednicima, studentima i radnicima, postojala je fluktuacija između *zaigranosti* i *nasilja*, koja je, kako kaže Lefebvre "orijentirala slavlje ka tragediji".²⁷⁸ Dramatični ambigvitet slavlja i borbe karakterizirao je i druge revolucionarne događaje, mijenjajući ne samo izgled, nego prirodu prostora na kojem se odvijaju. *Podruštvljenje* prostora je na djelu kad se aktiviraju inače suzbijene kontradiktorne sile – stvaraju se centri, mjesta simultanosti, preplitanja, susreta, antagonizama. U Parizu je nastao, tijekom nekoliko tjedana nemira, jedan *sasvim drugi prostor*. Sabotirane su osnovne gradske funkcije – trgovanje, proizvodnja, transport, za mnoge i stanovanje. Došlo je do suspenzije dominantne organizacije svakidašnjeg života, nova svakidašnjica imala je drugačije zakone, ritmove, doživljaj prostora; haussmannovske perspektive su "korigirane" i svako je učestvovao u kritici urbanizma, a "kapitalističko vrijeme je stalo", piše Viénet.

Društvena borba za apropijaciju prostora je također ostavljala trag na zgradama. "Grad se ispisuje na svojim zidovima, na svojim ulicama",²⁷⁹ pisao je Lefebvre, a grafiti '68. predstavljaju doslovno otjelotvorenje obrata u kojemu građani ispisuju tragove apropijacije grada na njegovim zidovima. Situacionisti su predložili desetine slogana koji su tijekom protesta bili ispisani, u obliku grafita, na zidovima pariških ulica i unutar zgrada. Grafiti su tragovi podložni promjeni i propadanju, prekrivanju i precrtavanju, oni su izvanredno *prolazan* način da se bilježi nečije prisustvo. Nastaju isključivo na tuđem, već zauzetom prostoru, i u pravilu su ilegalni – tako su jednostavna i efektivna taktika apropijacije prostora ulice, koja odgovara situacionističkim principima. Grafiti su oblik diverzije na nivou pojedinačnih činova, koji govore

²⁷⁷ Lefebvre, *The Explosion*, 117.

²⁷⁸ Ibid.

²⁷⁹ Lefebvre, *Urbana revolucija*, 138.

o ultradiverziji na višem nivou svakidašnjeg života. Debord je 1953. na Rue de Seine napisao "Ne travaillez jamais!" (Nikad ne radi!) – i ovaj slogan se tad našao među drugima, od kojih mnogi sažimaju dugogodišnje situacionističke brige. "Želimo živjeti", "Poezija je na ulicama", "Umjetnost je mrtva, oslobodimo svakidašnji život", "Dolje društvo spektakla" ili, značajno, "Živjela Komuna!" (Slika 6).²⁸⁰ Jedan od najaktivnijih članova SI za vrijeme protesta, Rene Viénet, prisjeća se da su se na zidovima često mogle vidjeti teze iz "Bijede studetskog života"²⁸¹, ali mnogi grafiti nisu bili situacionistički. Prema njegovom svjedočenju, svi su učestvovali u toj vrsti aproprijacije.



Slika 6. Grafitirani slogan "Vive la Commune du 10 mai 1968."

Kritika umjetnosti bila je vidljiva u generalnom pokretu emancipacije koji je u sebi nosio njezino prevazilaženje i realizaciju. "Ulice se pripadale onima koji su ih iskopavali."²⁸² Svakidašnji život *želja* bio je odjednom otkriven unutar okupiranih prostora koje građani do jučer nisu osjećali kao svoje. "Sous les pavés, la plage!" – ispod kaldrme je plaža (Slika 7). Ovaj čuveni grafit ne bilježi samo stvarnost nasilne borbe u kojoj su protestanti rabili izlomljenu kaldrmu u okršajima s policijom, nego govori i o krajnje radikalno shvaćenom zahtjevu za taktičkom aproprijacijom grada – u borbi za grad upotrebljava se ono od čega je načinjen.

²⁸⁰ SI, "Graffiti," u *Situationist International Anthology*, 445-457.

²⁸¹ Viénet, *Enragés and Situationists in the Occupations Movement*, 16.

²⁸² *Ibid.*, 70-77.

Stracey ukazuje i na drugu konotaciju ovog slogana – želja da se ispod rigidne strukture dominantne organizacije života/grada otkrije nešto podatno, neokamenjeno, nestrukturirano, što odgovara ljudskim željama i proizvodi zadovoljstvo.²⁸³ Studenti, situacionisti i pripadnici grupe Enragés²⁸⁴ su "osvojili" Sorbonne univerzitet 13. maja, osnivajući Komitet za okupaciju Sorbonne (*Comité d'occupation de la Sorbonne*) i otvorili univerzitet za radnike. Narednog dana, nadahnuti ovim postupkom, radnici u Nantesu zauzeli su prvu fabriku, a ubrzo nakon toga, štrajkovi i okupacije postali su *generalni*. Okupirani ili divertirani univerzitet postao je žiža otpora, te zadobio novu simboličku dimenziju – za Lefebvrea, bila je to "konkretna utopija" koja proklamuje prevazilaženje podjela rada i fragmentiranih specijalizacija, a iz tog centra širila se netrpeljivost ka disocijacijama i segregacijama projiciranim na urbanu stvarnost.²⁸⁵ Za njega, ovdje su se ostvarile pretpostavke da će revolucija ujediniti vrijeme i prostor u gradu, omogućiti slobodnu komunikaciju, te da će se grad ponovo pokazati u svojoj transfunkcionalnosti i kao takav pružiti otpor teroru, postati anti-teroristički.²⁸⁶



Slika 7. Grafit "Sous les pavés, la plage" (1968)

²⁸³ Stracey, *Constructed Situations*, 81.

²⁸⁴ Grupa pariških studenata koji su 1968. organizirali prve proteste u Nanterreu i preuzeli vodeću ulogu u širenju demonstracija. Preuzimaju naziv od istoimene grupe koja je djelovala tijekom Francuske revolucije.

²⁸⁵ Lefebvre, *The Explosion*, 118.

²⁸⁶ Lefebvre, *Everyday Life in the Modern World*, 190.

Protesti 1968. rekuperirani su vraćanjem u pogon administrativnih i drugih institucija koje uspostavljaju novi red. Viénetovo izvješće, na koje smo se ovdje pozivali, pristrano je, ali pomaže upravo da se shvati značaj ovih događaja za situacioniste – u njima su oni pronašli potvrdu svoje revolucionarne teorije, ali i priliku da učestvuju u revolucionarnoj praksi širih razmjera. Svoju zaslugu vide u tome što su ukazali na nova usmjerenja otpora, poput urbanističke ideologije i spektakularne ekonomije.²⁸⁷ Mnogi smatraju da su preuveličali svoju ulogu,²⁸⁸ ali ukoliko jesu, onda upravo to govori o značaju koji je učešće u ovim događajima imalo za afirmaciju orijentacije SI ka tendenciji kojoj pripada revolucionarni urbanizam. Za SI, to nisu bili tek "studentski protesti" – smatraju da je taj naziv posljedica neminovne rekuperacije koja nastoji umanjiti njihov utjecaj na potencijalne revolucionarne težnje u budućnosti – naprotiv, demonstracije su pokazale mogućnost barem privremenog ostvarenja najvrjednije pretpostavke u njihovoj kritičkoj teoriji grada – kroz direktnu intervenciju u urbanom prostoru nastaje nova urbana stvarnost, nova vrsta umjetnosti življenja koju spektakl ne može kooptirati zato što je u potpunosti isprepletena s neposrednošću i prolaznošću svakidašnjeg života, te prestaje biti njegov metajezik, ne govori o njemu niti ga prikazuje, nego postaje umjetnost kao intenzivno proživljen svakidašnji život.

²⁸⁷ SI, "The Beginning of an Era (1969)," u *Situationist International Anthology*, 290.

²⁸⁸ Njihova najveća zasluga bila je zauzimanje kopir-aparata na Sorbonni i masovna distribucija vlastitih proklamacija – situacionisti tvrde da su ih čitale stotine tisuća radnika.

Zaključak

Završni diplomski rad "Revolucionarni urbanizam: nova promišljanja grada i Situacionistička internacionala" nastojao je pokazati mogućnost drugačijeg pristupa povijesti Situacionističke internacionale, uvodeći razliku dvaju kontradiktornih tendencija s obzirom na način pristupanja kritici modernog urbanizma. Reakcionarno stremljenje ka modelima, najuočljivije u projektu Novog Babilona, ali koje je obilježilo i neke od najranijih tekstova, poput Chtcheglovljevog "Pravila novog urbanizma", pokazuje se kroz ovo istraživanje kao uljez u inače uglavnom drugačije usmjerenoj teoriji i praksi. Stoga raskid s Constantovim projektom, trenutak često shvaćen kao početak nove, radikalne političke orijentacije, dobiva drugi značaj – on je zapravo točka u kojoj *ponovo*, iako ono nije posve nestalo, prevladava načelo integralnog djelovanja na kojem je od početka insistirao Debord.

Opreka dvaju tendencija definirana je prema odlikama koje se mogu poistovjetiti s Lefebvreovim i de Certeauovim pojmovima dominacije/strategije i aproprijacije/taktike. Avangardna ili taktičko-aproprijacijska tendencija odlikuje se djelomično negativnim pristupom koji favorizira činove intervencije na postojećim modelima koje namjerava subvertirati, izraženim načelom integralnosti, odnosno podređivanjem svih djelatnosti i postojećih kulturnih proizvoda totalnom projektu preobrazbe svakidašnjeg života, orijentacijom ka prolaznoj sadašnjosti, te ona urbanu stvarnost organizira "odozdo", iz perspektive urbane prakse. Reakcionarnu ili dominacijsko-stratešku tendenciju odlikuje izričita negacija modela koje namjerava ukinuti, težnja ka izgradnji supstitucije u vidu novog totalnog projekta/modela, orijentacija ka budućnosti, te ona urbanu stvarnost strukturira "odozgo", iz perspektive urbanog plana. Premda je svagdje prisutna svijest o nužnosti prevazilaženja i ostvarivanja umjetnosti u svakidašnjem životu, reakcionarna tendencija ju shvaća kao element koji je potrebno integrirati u nove izgrađene ambijente, dok druga insistira na poistovjećivanju samih procesa izgradnje okoline i praksi svakidašnjeg života s umjetničkim stvaranjem. Tako projekat *unitarnog urbanizma*, u kojem se ova tendencija najjasnije izražava, ne ukida, već reproducira pristup modernog urbanizma – dok praksa *revolucionarnog urbanizma*, izražena u potpunosti 1968. godine, predstavlja značajan trenutak stvarne subverzije, kritike ili "revolucionaliziranja" modernog urbanizma.

Situacionistička kritika modernog urbanizma u svom revolucionarnom ili avangardnom izrazu sagledana je i kao specifična pojava u širem kontekstu kritike modernih institucija. Upravlajući se za već postojećom marksističkom teorijom, ona razvija svijest o urbanizmu i umjetnosti kao institucijama koje odgovaraju na povijesno specifične uvjete urbane krize neodvojive od industrijalizacije i novog ekonomskog sustava, te samim time zauzimaju radikalnu poziciju. No, za razliku od povjesničara i sociologa na istom tragu – zbog toga što njezini članovi počinju kao eksperimentalni umjetnici usmjereni na stvaranje, radije nego teoriju – SI razvija specifičnu kritičku urbanu praksu, koju smo nazvali *revolucionarnom urbanom praksom*. Ona se definira kao revolucionarna najprije s obzirom na opreku s reakcionarnom tendencijom, dakle revolucionarna je u odnosu na moderni urbanizam, ali i pozivajući se na Lefebvreove definicije revolucionarnog u uvjetima urbane svakidašnjice, zbog toga što predstavlja težnju ka *totalnoj* akciji preobrazbe cjelokupne svakidašnjice, odnosno "urbanoj revoluciji".

Popis ilustracija:

1. Constant. *Collage of Sector Models*. 1969. U Pineda, Mercedes, Constant, i Pedro G, Romero. *Constant: New Babylon*, 218. Madrid: Museo Nacional Centro de Arte Reina Sofía, 2015.
2. Constant. *Vogelvlucht groep sectoren II/Bird's Eye Group of Sectors*. 1964. U Pineda, Mercedes, Constant, i Pedro G, Romero. *Constant: New Babylon*, 187. Madrid: Museo Nacional Centro de Arte Reina Sofía, 2015.
3. Constant. *Grote gele sector/Large Yellow Sector*. 1967. Pineda, Mercedes, Constant, i Pedro G, Romero. *Constant: New Babylon*, 161. Madrid: Museo Nacional Centro de Arte Reina Sofía, 2015.
4. Debord, Guy. *The Naked City: illustration de hypothèse des plagues tournantes en psychogéographique (1957)*. Fotografija. Frac Centre-Val de Loire. Pristupljeno 9.9.2022. https://www.frac-centre.fr/_en/art-and-architecture-collection/debord-guy/the-naked-city-317.html?authID=53&ensembleID=705
5. SI. *"CRITIQUE DE L'URBANISME (Supermarket à Los Angeles, août 1965)"*. U Stracey, Frances. *Constructed Situations: A New History of the Situationist International*. 59. London: Pluto Press, 2014.
6. Amies et Amis de la Commune 1871. "Vive la Commune du 10 mai 1968." Pristupljeno 9.9.2022. <https://www.commune1871.org/la-commune-de-paris/histoire-de-la-commune/a-l-heure-du-bilan/1093-mai-1968-et-la-commune-de-paris>
7. Jo Schnapp. *"Sous la pavés, la page"*. 1968. U Stracey, Frances. *Constructed Situations: A New History of the Situationist International*. 83. London: Pluto Press, 2014.

Bibliografija:

- Andreotti, Libero. "Play-Tactics of the 'Internationale Situationniste.'" *October* 91 (2000): 37–58. <http://www.jstor.org/stable/779148>.
- Bauder, Harald i Salvatore Engel-Di Mauro, ur. *Critical Geographies: A Collection of Readings*. Kelowna: Praxis (e)Press, 2008.
- Buchloch, Benjamin. "Parody and Appropriation." u *Neo-Avantgarde and Culture Industry: Essays on European and American Art from 1955 to 1975*. 349-351. Cambridge, London: MIT Press, 2000.
- Bürger, Peter. *Teorija avangarde*. Beograd: Narodna knjiga/Alfa, 1998.
- Certeu, Michel de. *Invencija svakodnevnice*. Zagreb: Naklada MD, 2003.
- Choay, Françoise. *Urbanizam, utopija i stvarnost*. Beograd: Građevinska knjiga, 1978.
- Chtcheglov, Ivan. "Pravila novog urbanizma (1953)." *Anarhistička biblioteka*. Pristupljeno 24.02.2022. <https://anarhisticka-biblioteka.net/library/ivan-chtcheglov-pravila-novog-urbanizma-1>
- CIAM. "Charter of Athens (1933): IV International Congress for Modern Architecture." *The Getty Conservation Institute*. Pristupljeno 24.02.2022. https://www.getty.edu/conservation/publications_resources/research_resources/charters/charter04.html
- Clark, Timothy et al. "The Revolution of Modern Art and the Modern Art of Revolution (1967)." *Situationist International Online*. Pristupljeno 24.02.2022. <https://www.cddc.vt.edu/sionline/si/modernart.html>
- Debord, Guy i Gil J. Wolman. "Uputstvo za primenu diverzije (1956)." *Anarhistička biblioteka*. Pristupljeno 24.02.2022. <https://anarhisticka-biblioteka.net/library/guy-debord-i-gil-j-wolman-uputstvo-za-primenu-diverzije>
- Debord, Guy i Ivan Chtcheglov. "Kontinent Kontreskarp: tekstovi, projekti, prepiska (1954-1963)." *Anarhistička biblioteka*. Pristupljeno 24.02.2022. <https://anarhisticka-biblioteka.net/library/ivan-chtcheglov-i-guy-debord-kontinent-kontreskarp>
- Debord, Guy. "Izveštaj o konstruisanju situacija i uslovima za organizovanje međunarodnog pokreta situacionističke orijentacije (1957)." *Anarhistička biblioteka*. Pristupljeno 24.02.2022. <https://anarhisticka-biblioteka.net/library/guy-debord-izvestaj-o-konstruisanju-situacija-i-uslovima-za-organizovanje-medjunarodnog-pokreta>

- Debord, Guy. "Manifest o konstruisanju situacija (1953)." *Anarhistička biblioteka*. Pristupljeno 24.02.2022. <https://anarhisticka-biblioteka.net/library/guy-debord-manifest-o-konstruisanju-situacija>
- Debord, Guy. "On Wild Architecture (1972)." *Situationist International Online*. Pristupljeno 24.02.2022. <https://www.cddc.vt.edu/sionline/postsi/wild.html>
- Debord, Guy. "Perspektive svesne promene svakodnevnog života (1961)." *Anarhistička biblioteka*. Pristupljeno 24.02.2022. <https://anarhisticka-biblioteka.net/library/situacionisticka-internacionala-perspektive-svesne-promene-svakodnevnog-zivota>
- Debord, Guy. "Psychogeographical Venice (1957)." *Not Bored!*. Pristupljeno 24.02.2022. <http://www.notbored.org/psychogeographical-venice.html>
- Debord, Guy. "Teorija prolaska (1956)." *Anarhistička biblioteka*. Pristupljeno 24.02.2022. <https://anarhisticka-biblioteka.net/library/guy-debord-teorija-prolaska>
- Debord, Guy. "To Asger Jorn, 16 July 1960." *Not Bored!*. Pristupljeno 24.02.2022. <http://www.notbored.org/debord-16July1960.html>
- Debord, Guy. "To Constant, 28 Feb 1959." *Not Bored!*. Pristupljeno 24.02.2022. <http://www.notbored.org/debord-28February1959.html>
- Debord, Guy. "To Constant, 3 March 1959." *Not Bored!*. Pristupljeno 24.02.2022. <http://www.notbored.org/debord-3March1959.html>
- Debord, Guy. "To Constant, 4 April 1959." *Not Bored!*. Pristupljeno 24.02.2022. <http://www.notbored.org/debord-4April1959.html>
- Debord, Guy. "To Constant, 8 August 1958." *Not Bored!*. Pristupljeno 24.02.2022. <http://www.notbored.org/debord-8August1958a.html>
- Debord, Guy. "To Robert Estivals, 15 March 1963." *Not Bored!*. Pristupljeno 24.02.2022. <http://www.notbored.org/debord-15March1963.html>
- Debord, Guy. "Uvod u kritiku urbane geografije (1955)." *Anarhistička biblioteka*. Pristupljeno 24.02.2022, <https://anarhisticka-biblioteka.net/library/guy-debord-uvod-u-kritiku-urbane-geografije>
- Debord, Guy. "Za revolucionarnu procenu umetnosti (1961)." *Anarhistička biblioteka*. Pristupljeno 24.02.2022. <https://anarhisticka-biblioteka.net/library/guy-debord-za-revolucionarnu-procenu-umetnosti>
- Debord, Guy. *Društvo spektakla i komentari društvu spektakla*. Zagreb: Arkzin, 1999.

- Gray, Christopher. *Leaving the 20th Century: The Incomplete Work of the Situationist International*. London: Rebel Press, 1998.
- Harvey, David. *Rebel Cities: From the Right to the City to the Urban Revolution*. London: Verso, 2019.
- Heidegger, Martin. "...Pesnički stanuje čovek..." u *Mišljenje i pevanje*, 149-170. Beograd: Nolit, 1982.
- Huyssen, Andreas. "The Hidden Dialectic: Avantgarde – Technology – Mass Culture," *Post-Impressionism to World War II*, uredila Debbie Lewer, 218-231. Oxford: Blackwell Publishing, 2006.
- Jacobs, Allan i Donald Appleyard. "Toward an Urban Design Manifesto", *Journal of the American Planning Association* 53, no. 1 (1987): 112-120. DOI: 10.1080/01944368708976642
- Jacobs, Jane. *The Death and Life of Great American Cities: Orig. Publ. 1961*. New York: Vintage Books, 1992.
- Knabb, Ken. *Situationist International Anthology*. Bureau of Public Secrets, 2006.
- Lamoureux, Johanne. "Avant-Garde: A Historiography of a Critical Concept." u *A Companion to Contemporary Art since 1945*, uredila Amelia Jones, 191-211. Oxford: Blackwell, 2006.
- Lefebvre Henri. *Toward an Architecture of Enjoyment*. Minneapolis, London: University Of Minnesota Press, 2014.
- Lefebvre, Henri, et al. *Henri Lefebvre: Key Writings*. New York, London: Continuum, 2003.
- Lefebvre, Henri, et al. *State, Space, World: Selected Essays*. Mineapolis, London: University of Minnesota Press, 2010.
- Lefebvre, Henri, et al. *Writings on Cities*. Oxford: Blackwell, 1996.
- Lefebvre, Henri. "An Interview with Henri Lefebvre." Interviewed by Gallia Burgel. *Environment and Planning D: Society and Space* 5 (1987): 27 – 38. <https://doi.org/10.1068/d050027>
- Lefebvre, Henri. "Lefebvre on the Situationists: An Interview." Interviewed by Kristin Ross. *October* 79 (1997): 69–83. <http://www.jstor.org/stable/778839>
- Lefebvre, Henri. *Eseji*. Sarajevo: Svjetlost, 1961.
- Lefebvre, Henri. *Everyday Life in the Modern World*. New York: Harper Torchbooks, 1971.

- Lefebvre, Henri. *Kritika svakidašnjeg života*. Zagreb: Naprijed, 1988.
- Lefebvre, Henri. *The Explosion: Marxism and the French Upheaval*. New York: Monthly Review Press, 1969.
- Lefebvre, Henri. *The Production of Space*. Oxford: Blackwell, 1991.
- Lefebvre, Henri. *Urbana revolucija*. Beograd: Nolit, 1974.
- LI. "Skyscrapers by the roots (1954)." *Situationist International Online*. Pristupljeno 24.02.2022. <https://www.cddc.vt.edu/sionline/presitu/potlatch5.html#Anchor-Skyscraper-6979>
- LI. "Veliki Potlač (1985)." *Anarhistička biblioteka*. Pristupljeno 24.02.2022. <https://anarhisticka-biblioteka.net/library/letristicka-internacionala-veliki-potlac>
- Lohtaja, Aleksii. "Henri Lefebvre's lessons from the Bauhaus." *The Journal of Architecture* 26, no. 4, (2021): 499-515. DOI: 10.1080/13602365.2021.1923551
- McDonough, Tom, et al. *Guy Debord and the Situationist International: Texts and Documents*. Cambridge, London: The MIT Press, 2002.
- McDonough, Tom. *The Situationists and the City*. London: Verso, 2010.
- McKenzie, Wark. *50 Years of Recuperation of the Situationist International*. New York: Princeton Architectural, 2012.
- McKenzie, Wark. *The Beach beneath the Street: The Everyday Life and Glorious Times of the Situationist International*. London: Verso, 2015.
- Mension, Jean-Michel. *The Tribe*. San Francisco: City Lights Books, 2001.
- Mumford, Eric Paul. *Designing the Modern City: Urbanism since 1850*. New Haven, London: Yale University Press, 2018.
- Mumford, Eric Paul. *The CIAM Discourse on Urbanism, 1928-1960*. Cambridge, London: The MIT Press, 2002.
- Mumford, Lewis. "The Death of the Monument." u *Circle: International Survey of Constructive Art*, uredili B. Nicholson, N. Gabo, B. Hepworth, 236-270. London: Faber and Faber, 1937.
- Mumford, Lewis. "What is a City." u *The City Reader*, uredili Richard T. LeGates i Frederick, 110-115. Stout, Milton Park, Abingdon, Oxon: Routledge, 2016.
- Mumford, Lewis. *Grad U Historiji: Njegov Postanak, Njegovo Mijenjanje, Njegovi Izgledi*. Zagreb: Naprijed, 1988.

- Pineda, Mercedes, Constant i Pedro G. Romero. *Constant: New Babylon*. Madrid: Museo Nacional Centro de Arte Reina Sofía, 2015.
- SI. "Naši ciljevi i metodi u strazburškom skandalu (1967)." *Anarhistička biblioteka*. Pristupljeno 24.02.2022. <https://anarhisticka-biblioteka.net/library/situacionisticka-internacionala-nasi-ciljevi-i-metodi-u-strazburskom-skandalu>
- SI. "Ideologies, Classes and the Domination of Nature (1963)." *Situationist International Online*. Pristupljeno 24.02.2022. <https://www.cddc.vt.edu/sionline/si/ideologies.html>
- SI. "O ulozi SI (1962)." *Anarhistička biblioteka*. Pristupljeno 24.02.2022. <https://anarhisticka-biblioteka.net/library/situacionisticka-internacionala-o-ulozi-si>
- SI. "Raoul Hausmann i Guy Debord: prepiska o dadi i 'neodadaizmu' (1963-1966)." *Anarhistička biblioteka*. Pristupljeno 24.02.2022. <https://anarhisticka-biblioteka.net/library/raoul-hausmann-i-guy-debord-prepiska-o-dadi-i-neodadaizmu>
- SI. "Situacionisti i novi oblici akcije protiv politike i umetnosti (1967)." *Anarhistička biblioteka*. Pristupljeno 24.02.2022. <https://anarhisticka-biblioteka.net/library/situacionisticka-internacionala-situacionisti-i-novi-oblici-akcije-protiv-politike-i-umetnosti>
- SI. "A sada, SI (1964)." *Anarhistička biblioteka*. Pristupljeno 24.02.2022. <https://anarhisticka-biblioteka.net/library/situacionisticka-internacionala-a-sada-si>
- SI. "Geopolitika hibernacije (1962)." *Anarhistička biblioteka*. Pristupljeno 24.02.2022. <https://anarhisticka-biblioteka.net/library/situacionisticka-internacionala-geopolitika-hibernacije>
- SI. "Into the Trashcan of History! (1963)." *Not Bored!*. Pristupljeno 24.02.2022. <http://www.notbored.org/trashcan-of-history.html>
- SI. "Prioritetna komunikacija (1962)." *Anarhistička biblioteka*. Pristupljeno 24.02.2022. <https://anarhisticka-biblioteka.net/library/situacionisticka-internacionala-prioritetna-komunikacija>
- SI. "The Theory of Moments and the Construction of Situations." *Situationist International Online*. Pristupljeno 24.02.2022. <https://www.cddc.vt.edu/sionline/si/moments.html>
- SI. "Unitary Urbanism at the End of the 50s (1959)." *Situationist International Online*. Pristupljeno 24.02.2022. <https://www.cddc.vt.edu/sionline/si/unitary.html>
- SI. "Uputstvo za oružani ustanak (1961)." *Anarhistička biblioteka*. Pristupljeno 24.02.2022. <https://anarhisticka-biblioteka.net/library/situacionisticka-internacionala-uputstvo-za-oruzani-ustanak>

- SI. *The Real Split in the International: Theses on the Situationist International and Its Time*. London: Pluto Press, 2003.
- Soya, Edward W. *Postmodern Geographies: The Reassertion of Space in Critical Social Theory*. London: Verso, 1989.
- Stracey, Frances. *Constructed Situations: A New History of the Situationist International*. London: Pluto Press, 2014.
- Vaneigem, Raoul. "Rasprava o svakodnevnom životu za dobro mlade generacije (1967)." *Anarhistička biblioteka*. Pristupljeno 24.02.2022. <https://anarhisticka-biblioteka.net/library/raoul-vaneigem-rasprava-o-svakodnevnom-zivotu-za-dobro-mlade-generacije>
- Vaneigem, Raoul. *The Revolution of Everyday Life*. London: Rebel Press, 2001.
- Viénet, René. *Enragés and Situationists in the Occupations Movement*. New York: Autonomedia & London: Rebel Press, 1992.
- Whyte, William H. *The Social Life of Small Urban Places*. Washington D.C.: Conservation Foundation, 1980.
- Wiebenson, Dora. "Utopian Aspects of Tony Garnier's Cité Industrielle." *Journal of the Society of Architectural Historians* 19, no. 1 (1960): 16–24. <https://doi.org/10.2307/987962>.
- Wigley, Mark et al. *Constant's New Babylon: The Hyper-Architecture of Desire*. Rotterdam: 010 Publishers, 1998.